

Μάριος Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ

Το κρεββατοστρώσι και οι τύχες του από το υστεροβυζαντινό στο μεταβυζαντινό δίκαιο*

I.

Αν και το εθιμικό δίκαιο του μεταβυζαντινού δικαίου¹ έχει αποτελέσει, τουλάχιστον σε σχέση με άλλες νομικές πτυχές του μεταβυζαντινού βίου, αντικείμενο πολλών μελετών, το περιεχόμενο των ίδιων των εθίμων καλύπτεται, σε ένα μεγάλο βαθμό, από μία αχλύ μυστηρίου². Χαρακτηριστικό

* Πυρήνα της παρούσας εργασίας αποτέλεσε ομώνυμη ανακοίνωση στην ΙΖ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, 1-2 Νοεμβρίου 2014). Η μελέτη δεν θα είχε γραφεί αν δεν είχε προηγηθεί η συμμετοχή μου από το φθινόπωρο του 2011 ως το καλοκαίρι του 2012 στο πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, «Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15^{ος}-19^{ος} αι.». Για την ενιαύσια μαθητεία και τη γενναιόδωρη συνεργασία τους θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον Διευθυντή του προγράμματος κ. Δ. Γ. Αποστολόπουλο και τους συνεργάτες του κ. Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου, κ. Π. Δ. Μιχαηλάρη και κ. Γιούλη Ευαγγέλου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στην Διευθύντρια Ερευνών-Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου κ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη για τις πολλές και ωφέλιμες παρατηρήσεις της.

1. Χρονολογία έναρξης του μεταβυζαντινού δικαίου προκρίνεται το έτος 1453 και λήξης το 1835. Για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί βλ. αντί άλλων ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, I. *Ενοχικό δίκαιο - Εμπράγατο δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1992, 2-5.

2. Για την προβληματική αλλά και για την ανάγκη συστηματικής μελέτης του περιεχομένου των εθίμων βλ. Μ. Π. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα έθιμα, ο Maurer και η νομοθετική πολιτική στον τομέα του αστ. Δικαίου τον 19^ο αιώνα», *Αρμενόπουλος* 46 (1992), 465-476 = *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή*, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, 671-695 = *Μελέτες I*, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, 103-132 (εφεξής: Σταθόπουλος, Έθιμα), 469 (οι παραπομπές γίνονται στην αρχική δημοσίευση της εργασίας).

παράδειγμα αποτελεί και το έθιμο του κρεββατοστρώσιου, που αν και γνωστό εδώ και πολλά χρόνια³, δεν έχει τύχει συστηματικής επεξεργασίας⁴.

Η λέξη κρεββατοστρώσι είναι γνωστή ως όρος που αναφέρεται ιδίως σε δικαιοπρακτικά έγγραφα για να δηλώσει τα προικιζόμενα είδη της κλινωστρωμνής. Περιλαμβάνει ολόκληρο τον εξοπλισμό της συζυγικής κλίνης, ο οποίος είτε υπονοείται είτε περιγράφεται αναλυτικά (στρώματα, παπλώματα, σεντόνια, μαξιλάρια, προσκέφαλα, κουρτίνες κρεββατιού) και είναι νομικά αδιάφορος⁵. Ως όρο για να περιγράψει το κρεββάτι και τα στρωσίδια του χρησιμοποιεί τη λέξη ο Συνεχιστής του Θεοφάνη τον 10^ο αιώνα αναφερόμενος στον Ρωμανό Α' Λακαπηνό⁶. Με τη σημασία της κλινωστρωμνής χρησιμοποιείται σε ένα προικοσύμφωνο από την περιοχή της Καλαβρίας που χρονολογείται το 1208/09⁷ αλλά και σε μία απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου της Κωνσταντινούπολης του έτους 1400⁸, από

3. Μνεία του εθίμου γίνεται ήδη το έτος 1912 στο εμβληματικό έργο του Δ. Π. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ, *Το ελληνικόν αστικόν Δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξελίξει*, Αθήνα 1912, 32.

4. Έργο αναφοράς είναι το άρθρο του Ξ. Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, «Το κρεββατοστρώσι. Συμβολή στην έρευνα του κληρονομικού δικαιώματος του επιζώντος συζύγου στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 26 (1984/85), 73-124 (εφεξής: Αντωνιάδης, Κρεββατοστρώσι), μελέτη η οποία στηρίζεται κυρίως σε πηγαίο υλικό από το νησί της Σκύρου. Πολύτιμες πληροφορίες για το κρεββατοστρώσι, όπως μεταφέρονται από αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, και τεκμηριωμένη ανάλυσή τους παραθέτει η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, III. Κληρονομικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 2010 (εφεξής: Παπαγιάννη, Νομολογία III), 209-213.

5. Βλ. Αντωνιάδης, Κρεββατοστρώσι, 92. Αναλυτικά για το κρεββατοστρώσι και για ό,τι περιλαμβάνει βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινός Βίος και πολιτισμός*, τόμος Β', II, Αθήνα 1948, 70-76. Πβ. και Ε. TRAPP et alii, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, Faszikel 4, Wien 2001, 879 s.v. κρεββατοστρώσιον.

6. *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, CB, Bonn 1838, Βιβλίο VI 44, 430⁶⁻⁹: «καὶ ξενοδοχεῖον καθίδρυσεν εἰς τὰ Μαβριανοῦ, καὶ στάβλους ποιήσας καὶ ὀσπήτια κάλλιστα καὶ κρεββατοστρώσια διὰ τοὺς εἰσερχομένους πάντας ἐξωτικούς καὶ δίκας λαμβάνοντας κατεσκεύασεν».

7. VERA von FALKENHAUSEN, «Un' inedita singrafe dotale calabrese del 1208/09», *Rivista Storica Calabrese* N.S. 6 (1985), 445-456 (εδώ 450¹⁶⁻¹⁷): «...ἐκ (δὲ) στρωμν(ῆς) κρεβαττοστρώσια τρία, ἔχοντ(α) ματεράχια τρία, λεντζούλ(α) ἕξ, προ(σ)κεφ[άλα] ἕξ, κουπερτ(ού)ρ(ια) τρία, καὶ τάπητ(ον), καὶ κουρτή(να), ἐγγέρι(α) πέντε, μεσάλ(ια) δύο». Για τη σημασία των παραπάνω λέξεων βλ. στο ίδιο, 452.

8. F. MIKLOSICH/J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. II, Vindobonae 1862 (ανατ. Αθήνα χ. έτ.-Aalen 1968), (εφεξής MM II), αρ. 635, 481¹⁸⁻²⁴: «... ἡμισυ ὀσπήτιον, ἐν ᾧ νῦν καὶ φοῦρνός ἐστι, καὶ ἀπὸ τοῦ ἀμπελίου τοῦ Καρφαῖ μέρους χιλιαδῶν ἕξ καὶ κρεβατοστρώσιν, ἃ καὶ ἀφῆκε λεγάτον ἡ κυρία αὐτοῦ πρὸς αὐτὸν (...), καὶ τὸ κρεβατοστρώσιον μετὰ ἡμίσεως ὀσπητίου καὶ τοῦ ῥηθέντος ἀμπελίου». Πβ. και Παπαγιάννη, Νομολογία III, 99 σημ. 46.

την οποία μάλιστα πληροφορούμαστε ότι ένα «μέσον κρεβατοστρώσιον» αποτιμάται σε έξι υπέρπυρα⁹ καθώς και σε πλήθος δικαιοπρακτικών εγγράφων της μεταβυζαντινής περιόδου¹⁰.

9. MM II αρ. 635, 482²⁴⁻²⁷: «...ἔτι δὲ ἀποδώσει ὁ αὐτὸς Πεπαγωμένος τῷ Γεωργίῳ καὶ τὸ κρεβατοστρώσιον, ὃ ἀφῆκεν αὐτῷ ἢ κυρὰ αὐτοῦ, ἢ εἴπερ οὐκ ἔχει κρεβατοστρώσιον μέσον, ἀποδώσει αὐτῷ ἀντ' αὐτοῦ ὑπέρπυρα ζ'». Για τα υπέρπυρα της εποχής αυτής που ήταν ασημένια νομίσματα βλ. M. F. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press 1985, 536-547.

10. Βλ. ενδεικτικά Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Βυζαντινά συμβόλαια», *Byzantinische Zeitschrift* 5 (1896), 112-117, Α', 115¹⁻²: «κραββατοστρώσιον ἔχον ἐφαπλώματα δύο μεταξωτά, ἐν πρινοκοκκάτον, καὶ ἕτερον λωρωτόν» (Αχρίδα, ἔτος 1466/67). Για την ορθή χρονολόγηση βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Βυζαντινά Ανάλεκτα», *Byzantinische Zeitschrift* 8 (1899), 66-81 (εδώ 80)· ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ/Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, *Ο κώδικας Vaticanus graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)*, Αθήνα 2012-2013 (εφεξής: Καραμπούλα/Ροδολάκης, *Ναξιακά έγγραφα*), αρ. 109, 219³⁰ (30/12/1482)· ΣΤ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ/Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθήκες απογραφές-εκτιμήσεις*, Ηράκλειο 2003 (εφεξής: Κακλαμάνης/Λαμπάκης, *Γρηγορόπουλος*), αρ. 15 (26/8/1509), 25¹⁵· αρ. 20 (11/6/1510), 35²³· ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ/ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσενίου Αλεξάκη (1513-1616)» *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 34 (1998), 9-126, αρ. 47 (17/1/1514), 56⁷⁻⁸· αρ. 63 (18/9/1514), 68⁶· Κακλαμάνης/Λαμπάκης, *Γρηγορόπουλος*, αρ. 55 (6/5/1519), 103¹¹· ΤΟΝΙΑ ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ/Μ. Γ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ, *Μ. Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149*, τ. Β' [1/4-28/6/1549], Ηράκλειο 2005, αρ. 6, 7¹² (1/4/1549)· αρ. 77, 73¹⁶ (16/4/1549)· αρ. 128, 127¹⁷ (4/5/1549)· αρ. 154, 152¹¹ (10/5/1549)· αρ. 242, 240⁶ (1/6/1549)· αρ. 247, 246¹⁶ (4/6/1549)· αρ. 259, 258²⁶ (6/6/1549)· αρ. 297, 294¹⁴ (24/6/1549)· Σ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ/Διακ. ΧΡ. ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Νεοελληνικό Αρχείο Ιεράς Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, Αθήνα 1990 (εφεξής: Παπαδόπουλος/Φλωρεντής, *Πάτμος*), αρ. 22, 17¹⁹⁻²⁰ (11/4/1645, Σαντορίνη)· αρ. 23, 19¹⁷⁻¹⁸ (6/6/1649, Σαντορίνη)· ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΙΦΩΝΙΟΥ ΚΑΡΑΠΑ/Γ. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ/ΛΥΔΙΑ ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 29/30 (1982-1983), 123-1312 (εφεξής: Καραπά/Ροδολάκης/Αρτεμιάδη, *Μηνιάτης*), αρ. 122, 284²² (5/3/1681)· αρ. 149, 319²⁴ (26/5/1681)· αρ. 231, 411¹³⁰ (1/6/1682)· αρ. 244, 431²⁸, 433⁷⁶⁻⁷⁷ (10/7/1682)· αρ. 333, 538²² (5/6/1683)· αρ. 345, 553³³, 554⁵³ (28/6/1683)· αρ. 605, 835³⁵⁻³⁶ (έτος 1686)· αρ. 639, 877¹⁴ (12/7/1686)· αρ. 767, 1041⁶⁴ (23/8/1688)· Ι. Τ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 1 (1948), 1-164 (εφεξής: Βισβίζης, *Περιουσιακές σχέσεις*), αρ. 27¹³ (7/10/1691)· Καραμπούλα/Ροδολάκης, *Ναξιακά έγγραφα*, αρ. 1, 100²⁵ (21/11/1702)· αρ. 20, 118⁸⁻⁹ (19/12/1715)· αρ. 30, 130²⁰⁰ (15/9/1720)· Βισβίζης, *Περιουσιακές σχέσεις*, αρ. 39¹⁷⁻¹⁸ (29/3/1725)· αρ. 44³⁰ (24/9/1726), βλ. όμως και παρακάτω σημ. 64· Παπαδόπουλος/Φλωρεντής, *Πάτμος*, αρ. 120, 98¹³⁻¹⁶ (15/12/1738, Σαντορίνη)· αρ. 125, 102¹⁴ (24/10/1741, Σαντορίνη)· Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833*, Αθήνα 1957, αρ. 25, 43⁶ (7/2/1824)· αρ. 75, 103⁷ (17/1/1825)· αρ. 150, 170¹⁶ (30/1/1826)· αρ. 161, 179⁵ (10/2/1826).

II.

Ο όρος κρεββατοστρώσι εμφανίζεται για πρώτη φορά ως τεχνικός όρος (*terminus technicus*) σε υποδείγματα δικαιοπρακτικών εγγράφων¹¹ που χρονολογούνται την υστεροβυζαντινή περίοδο¹² και μαρτυρούν την ύπαρξη του θεσμού ήδη κατά την εποχή αυτή¹³. Περιγράφει την παροχή κληρονομικής φύσεως, που περιλαμβάνει την κλινοστρωμένη του συζυγικού κρεββατιού¹⁴, και παραχωρείται στον σύζυγο στην περίπτωση που η γυναίκα του θα πεθάνει χωρίς παιδιά¹⁵. Σκοπός της παροχής φαίνεται ότι ήταν η

αρ. 172, 187¹⁴ (12/5/1826)· αρ. 191, 203⁴ (15/6/1828)· αρ. 210, 220⁷ (16/10/1832)· αρ. 227, 236⁶ (11/11/1834).

11. Για την κατηγορία αυτών των εγγράφων βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2011 (εφεξής: Τρωιάνος, *Πηγές*), 396-397.

12. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. ΣΤ', αρ. 1, 608¹⁶⁻²⁵: «Περὶ δὲ τοῦ κοινοῦ τῶν ἀνθρώπων φθορῆως, θανάτου φραμέν, εἰ μὲν συμβῇ προτελευτῆσαι τὴν μελλομένηστορα καὶ θυγατέρα ἡμῶν τήνδε ἄπαιδα καὶ ἀδιάθετον, ὀφείλει ἀποκερδαίνειν ὁ ἀνὴρ αὐτῆς τὸ κρεββατοστρώσιον αὐτῆς χάριν λεγάτου αὐτοῦ, ἢ δὲ λοιπὴ ἅπασα προῖξ ἀντιστραφήσεται πρὸς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου φυσικοὺς αὐτῆς κληρονόμους. Εἰδ' ἴσως, οἷα τὰ τοῦ θεοῦ κρίματα, ὁ ἀνὴρ αὐτῆς προτελευτῆσαι ἄπαις καὶ ἀδιάθετος, ἵνα λαμβάνῃ ἢ θυγάτηρ ἡμῶν καὶ σύμβιος αὐτοῦ, τὴν μὲν προῖκα αὐτῆς σώαν καὶ ἀνελλιπῇ, χάριν ὑποβολοθεωρέτρου αὐτῆς, τὸ τρίτον τῆς ἀδελφικῆς αὐτοῦ μερίδος» G. FERRARI DALLE SPADE, «Formulari notarili inediti dell'età bizantina», 337-408 στο *Scritti giuridici* τ. I, Milano 1953, αρ. 2, 340²⁵⁻³³: «περὶ δὲ τὸ ἀθρῶον καὶ ἀπροσωπόληπτον τοῦ θανάτου μυστήριον, εἰ μὲν συμβῇ προτελευτῆσαι ἢ μελλονύμφῃ ἄτεκνος, ἵνα ἀντιστρέφεται τὰ πάντα αὐτῆς πράγματα πρὸς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτως αὐτῇ κληρονόμους. τὸ δὲ πραββατοστρώσιον (sic) ἵνα κατέχεται παρὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς χάριν λεγάτου: εἰ δὲ ὁ αὐτῆς ἀνὴρ συμβῇ προτελευτῆσαι, ἵνα κληρονομεῖ αὐτοῦ ἢ σύμβιος ἐκ τῆς αὐτοῦ μερίδος τὰ κατὰ νόμον ὡς ἐν τῷ ὑποβούλῳ αὐτοῦ νομίσματα τόσα, εἰ δὲ ἐν διατάξει γίνονται, γενήσεται τὰ τῆς διατάξεως, εἰ δὲ καὶ παιδίον τέξουσι, ἔστωσαν τὰ μέρη ἀζήμια» αρ. 3, 341²²⁻²⁷: «εἰ μὲν συμβῇ προτελευτῆσαι μετὰ τὸ χωρισθῆμα (sic) ἢ μελλονύμφῃ ἄτεκνος καὶ ἀδιάθετος, ἀντιστρέφονται τὰ αὐτῆς πράγματα τῆς προικὸς πρὸς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτως κληρονόμους αὐτῆς. τὸ δὲ κρεββατοστρώσιον ἵνα κατέχεται παρὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς χάριν λεγάτου: εἰ δὲ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς συμβῇ προτελευτῆσαι, ἵνα κληρονομεῖ αὐτοῦ ἢ σύμβιος ἐκ τῆς αὐτοῦ μερίδος τὰ κατὰ νόμον καὶ τὸ πραββατοστρώσιον (sic) ὡς τὸ ὑπόβουλον αὐτ(οῦ)». Πβ. και Αντωνιάδη, *Κρεββατοστρώσι*, 91· Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 213· Ν. Π. ΜΑΤΣΗΣ, «Επί του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος των συζύγων. Ιστορική εισαγωγή εις τα άρθρα 1820-1822 του Αστικού Κώδικος», *Εφημερίς Ελληνικής και Αλλοδαπής Νομολογίας* 74-75 (1955/56), 37-83 (εφεξής: Μάτσης, *Κληρονομικό δικαίωμα*), (εδώ 67 και σημ. 3 και 4).

13. Ως έναρξη της υστεροβυζαντινής εποχής προκρίνεται το έτος 1261. Βλ. αντί άλλων D. SIMON, «Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte», *Ius Commune* 15 (1988), 73-106 (εδώ 94).

14. Δεν είναι ευδιάκριτο αν στον τεχνικό όρο κρεββατοστρώσι περιλαμβάνεται πάντοτε και η συζυγική κλίνη.

15. Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 92. Αν και στο υπόδειγμα για σύμφωνο εσωγαμβρίας (ό.π. σημ. 12, αρ. 3) το κρεββατοστρώσι συνδέεται ως παροχή και με τη γυναίκα,

διατήρηση από τον επιζώντα σύζυγο του εξοπλισμού της συζυγικής κλί-
νης για λόγους κοινωνικής ευπρέπειας¹⁶. Το κρεββατοστρώσι προβλέπεται
στην εξ αδιαθέτου διαδοχή και αποτελεί κληροδοσία που ερείδεται όχι σε
θετές διατάξεις, όπως το εξαίρετο του άρθρου 1820 του Αστικού Κώδικα¹⁷,
αλλά στο έθιμο, σύμφωνα και με τις χαρακτηριστικές εκφράσεις «κατά
τὴν ὁζάντζαν τοῦ τόπου», «κατὰ τὴν τάξην τὴν ρωμαϊκὴν», «κατὰ τιν
σινιθία του τοπου»¹⁸. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παρουσία
του κρεββατοστρώσιου στα μνημονευθέντα υποδείγματα δικαιοπρακτικῶν
εγγράφων της υστεροβυζαντινῆς περιόδου, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα
της αναγωγῆς του εθίμου στο δημόδες βυζαντινό δίκαιο όπως είχε διαμορ-
φωθεί τους τελευταίους πριν από την Ἀλωση αιώνες¹⁹.

Χρήσιμο είναι στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι ο θεσμός του κρεβ-
βατοστρώσιου δεν βρίσκεται σε αντίθεση με το γενικό πλαίσιο που διείπε
την κληρονομική θέση του επιζώντος συζύγου κατὰ τη βυζαντινὴ περίοδο²⁰.
Ο επιζών σύζυγος αποκλείεται καταρχήν, σύμφωνα και με τη ρητὴ ρύθμι-
ση της Νεαρᾶς 118 του αυτοκράτορα Ιουστινιανού που χρονολογείται το
ἔτος 543, από όλες τις τάξεις της εξ αδιαθέτου διαδοχῆς²¹ αλλά μπορούσε

η σύνδεση αυτή, που δεν έχει ὁμοιό της στο βυζαντινό και το μεταβυζαντινό δίκαιο θα
πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, να ερμηνευτεῖ ως ἄτεχνη μεταφορά της ρύθμισης για το
κρεββατοστρώσι στο συγκεκριμένο δικαιοπρακτικό υπόδειγμα, ὅπως ἐξάλλου μαρτυρᾷ
και ἡ παραφθορά της λέξης σε «πραββατοστρώσιον». Δικαιούχος της παροχῆς μπορούσε
να ἦταν μόνο ο ἄνδρας, ἡ κλινοστρωμένη ἀνήκε οὕτως ἢ ἄλλως στη γυναίκα εἴτε ως μέρος
των προικῶν κινήτων εἴτε των ἐξωπροίκων. Ἐτσι και ἡ Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 213.

16. Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 92.

17. Ἄλλη βασική διαφορά του κρεββατοστρώσιου με το εξαίρετο του άρθρου 1820
του ΑΚ εἶναι ὅτι δικαιούχος του εἶναι μόνο ο επιζών σύζυγος καθὼς και ὅτι προβλέ-
πεται μόνο εφόσον δεν υπάρχουν κατιόντες κληρονόμοι. Για τὴ νομικὴ φύση του κρεβ-
βατοστρώσιου και τὴ συγγένειά του με τον θεσμό του εξαίρετου βλ. και Αντωνιάδης,
Κρεββατοστρώσι, 94.

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ παρακάτω σημ. 29 και Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 91.

19. Βλ. ἤδη Ι. Τ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Τινὰ περί των νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ της Τουρκοκρατίας
μέχρι και του β.δ. της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835», *Αθηνά* 53 (1949), 226-256 (ἐδὼ 238):
«Εὐρίσκομεν ἔθιμα ἀναγόμενα εἰς το βυζαντινὸν δημόδες δίκαιον, ὡς εἶναι ἡ ὑπὸ του
ἐπιζώντος ἀνδρός διατήρησις του κρεββατοστρώσιου». Ἐτσι και ο Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Το
δίκαιο κατὰ τὴν περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους* τ. ΙΑ', Ἀθή-
να 1975, 110-117 (ἐδὼ 114). Ο Μάτσης, *Κληρονομικὸ δικαίωμα*, 67 και σημ. 4 κάνει ἀνα-
φορά σε χωρία του ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου. Πβ. και Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 94.

20. Για το πλαίσιο βλ. Παπαδάτου, *Φιλοτιμίαι*, 1-30. Για το κληρονομικὸ δικαίωμα
του ἐπιζώντος συζύγου κατὰ τη βυζαντινὴ και μεταβυζαντινὴ περίοδο βλ. τὴν βιβλιογρα-
φία που παραθέτει ἡ Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 184 και σημ. 1.

21. Ἡ κλήση του ἐπιζώντος συζύγου ἦταν πάντως θεωρητικὰ ἐφικτὴ δυνάμει της
πραιτωρικῆς *bonorum possessio unde vir et uxor* του ρωμαϊκοῦ δικαίου που ἐξακολούθησε
να ἀναπαράγεται στα βυζαντινὰ νομοθετικά κείμενα παράλληλα με τὴ Νεαρά 118. Βλ.
σχετικὰ Παπαδάτου, *Φιλοτιμίαι*, 13-17, 29, 204.

να ήταν αποδέκτης συγκεκριμένων περιουσιακών απολαβών από την κληρονομιά του συζύγου του²². Σύμφωνα με τη διάταξη 2.4.1 της Εκλογής²³ απονέμεται στον επιζώντα σύζυγο, αν ο γάμος υπήρξε άτεκνος, ως κάσος εξ απαιδίας το $\frac{1}{4}$ της προίκας²⁴. Με τη Νεαρά 20 του Λέοντος ορίζεται ότι ο επιζών σύζυγος λαμβάνει μονάχα το υπόβολο²⁵ και τίποτα επιπλέον²⁶ ενώ ειδικά ο επιζών άτεκνος σύζυγος, σύμφωνα με τη Νεαρά 22 του ίδιου αυτοκράτορα, δεν αποκομίζει κάποιο γαμικό κέρδος²⁷.

Στο μεταβυζαντινό δίκαιο, όπως και στο βυζαντινό, τα περιουσιακά ωφέληματα του επιζώντος συζύγου από την κληρονομιά του συμβίου του δεν έπαψαν να παρουσιάζουν τον χαρακτήρα εξειδικευμένων ή υπό όρους απονεμόμενων κερδών και όχι εκείνον κληρονομικών δικαιωμάτων γενικής ισχύος²⁸.

Με αυτή την έννοια, της εξειδικευμένης δηλαδή παροχής κληρονομικής φύσεως, ο όρος κρεββατοστρώσι εμφανίζεται σε πλήθος δικαιοπρακτικών εγγράφων της μεταβυζαντινής περιόδου από τα νησιά της Νάξου²⁹ και της

22. Παπαδάτου, *Φιλοτιμίας*, 29. Βλ. και Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 184-204 για την όχι ενιαία εικόνα που δίνουν οι βυζαντινές εκκλησιαστικές αποφάσεις σχετικά με το κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συζύγου.

23. L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Frankfurt a. M., 1983, 2.4.1., 172: «Καὶ εἰ δεήσοι τὴν γυναῖκα παίδων ἄνευ πρὸ τοῦ ἀνδρὸς τελευτῆσαι, τετάρτην μοῖραν καὶ μόνον ἐκ πάσης τῆς, ὡς εἴρηται, ὁμολογηθείσης παρ' αὐτοῦ προικὸς εἰς ἴδιον κέρδος ἐγκρατεῖν αὐτόν, καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἡμισυτέταρτον μέρος τῆς τοιαύτης προικὸς ἢ εἰς τοὺς ἐκ τελευταίας αὐτῆς βουλήσεως κληρονόμους ἀποκαθίστασθαι ἢ εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου καλουμένους αὐτῆς κληρονόμους ἀποδίδοσθαι». Για την Εκλογή βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 160-168. Για τις σχετικές διατάξεις της Εκλογής βλ. και Παπαδάτου, *Φιλοτιμίας*, 36-37.

24. Για τον κάσο εξ απαιδίας βλ. Παπαδάτου, *Φιλοτιμίας*, 73-79, 86-108.

25. Για το υπόβολο βλ. προχείρως ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, II. Οικογενειακό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, 79-80.

26. P. NOAILLES/A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944 (εφεξής: Ν. Λέοντος), αρ. 20, 83¹⁻⁶: «εἰ δὲ τὴν γυναῖκα ὁ θάνατος διασπάσοι, τῆς μὲν οἱ κληρονόμοι τὴν προίκα λαμβανέτωσαν, τῷ ἀνδρὶ δὲ μὴ γινέσθω τῶν ἰδίων ἢ στέρησις, μηδὲ τὰ ἐκείνου ἕτεροι, ἀλλ' αὐτὸς ἐχέτω. Πῶς γὰρ οὐκ ἄδικον τοὺς μὲν ἀλλοτρίους ἐκ τῶν ἐκείνου πραγμάτων κερδαίνειν, αὐτόν δὲ πρὸς τῇ ἀποστερήσει τῆς συζύγου καὶ τῶν οἰκείων ἦτοι τοῦ ὑποβόλου ἀποστερεῖσθαι;». Για τις Νεαρές του Λέοντος βλ. Τρωιάνος, *Πηγές*, 219-232. Για τις ρυθμίσεις του Λέοντα και την εφαρμογή τους πβ. και Παπαδάτου, *Φιλοτιμίας*, 37-38, 79-85.

27. Ν. Λέοντος, αρ. 22, 89¹⁹⁻²¹: «Ὁ ἀνὴρ δὲ ἅπαις μὲν ὢν, καθάπερ ἐν ἄλλοις διώρθωται καὶ διατέτακται, οὐδὲν οὔτε λήψεται οὔτε ζημιωθήσεται».

28. Παπαδάτου, *Φιλοτιμίας*, 206.

29. Καραμπούλα/Ροδολάκης, *Ναξιακά έγγραφα*, αρ. 116 (21/5/1536), 229⁴³⁻⁴⁵: «...εἰ δὲ πολλάκις καὶ ἤθελεν συνέβη θάνατος εἰς τὴν γυν(αίκα) ὁ ἄνδρας νὰ ἐπάρῃ ἕναν κρεββατοστρώσι κατὰ τὴν κουντετζιοῦ του νὰ πάγῃ τὴν ὁδὸν του χωρὶς κληρονομία [εἰς] τὰ πράγματα [...]» I. T. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων

Ἄνδρου³⁰. Ενώ όμως στη Νάξο ο θεσμός εμφανίζεται πρωϊμότερα, παρατηρεί-

χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 4 (1951), 1-166, αρ. 5 (19/1/1538), 15⁸⁰⁻⁸⁴: «...ἡ δὲ (καὶ) σηνέβει θάνατος εἰς τὴν νύμφη διχῶς κλοιρονομία, ὁ γαμπρὸς νὰ ἔχει ἀπὸ τὸ προικὴν τ(ης) ἑνὸς κρεβατοστρώσ(ι) κ(ατὰ) τὴν ὀζάντζα, καὶ τὰ ἐποίληπα πράμ(ατα) νὰ στρέφονται εἰς τοῖς πλαῖα πρόξημοις τῆς νύμφης, κ(ατὰ) πῶς γράφη ὁ κύρης τῆς περ ντεσταμέντ(ω)»· αρ. 6 (5/2/1538), 17⁷³⁻⁷⁷· αρ. 10 (14/2/1538), 23⁴⁸⁻⁵¹· αρ. 26 (20/4/1539), 46⁴³⁻⁴⁶· αρ. 30 (17/2/1540), 51²⁵⁻²⁹· αρ. 40 (16/11/1540), 60⁵⁵⁻⁵⁹· αρ. 48 (15/3/1541), 69²⁵⁻³¹· αρ. 70 (5/4/1541), 90³⁴⁻³⁹· αρ. 78 (18/4/1551), 97⁴⁴⁻⁴⁶· αρ. 77 (12/11/1575), 96³⁶⁻⁴²· χφ. Γ.Α.Κ. αρ. 85 (9/2/1667), φ. 161v: «...Τούτο τὸν τρόπο ὅτῃ ἂν (...) ἤθελεν τύχη νὰ ἀπομήνου ἄτεκνη δηχὸς καὶ πεδιά ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς ἄλλα τὰ ἀνολεγόμενα οποῦ τῆς τάξουση τόσον κινητὰ ὡς καὶ ἀκίνητα νὰ γηρῆζουν πάλῃ εἰς τὰ ἀδέλφῃαν τῆς καὶ διχὰ κοντροδοτε καὶ νὰ πέρνη μοναχὰ ὁ γαμβρὸς τὸ κρεβατοστρώσην του κατὰ τὸ παλιὸ σινῆθον του τόπου μας...». Πβ. καὶ AGLAIA E. KASDAGLI, *Land and marriage settlements in the Aegean: a case study of seventeenth-century Naxos*, Venice 1999, 269-270 καὶ σημ. 40· Καραπά/Ροδολάκης/Αρτεμιάδης, Μηνιάτης, αρ. 483 (17/2/1684), 704¹-705¹¹: «...ἐπειδὴ καὶ νὰ εὐρίσκεται κάποια διαφορὰ ἀνάμεσάν τὴν κερά Ἀντωνίνα τοῦ Λιβάρχην μὲ τὸν γαμπρόν τῆς τὸ μαστρὸ Μαθαῖο Ντονάδο ἀπάνω εἰς τὰ τριάντα ρεάλια ὅπου ἔδωσεν ὁ αὐτὸς μαστρὸ Μαθαῖος εἰς τὸ χρέος ὅπου εἶχεν ἢ ποτέ του γυναῖκα ἢ θυγατέραν τῆς ἄνωθεν κερ' Ἀντωνίνας/γυρεύοντας/καὶ τὸν ἀρρεβώναν του καὶ τὸ κρεβατοστρώσην του, ἢ δὲ κερά Ἀντωνίνα ἢ πεθερὰ τοῦ αὐτοῦ μαστρὸ Μαθαίου ἢ ἄνωθεν ἐναντιᾶται καὶ λέγειν πῶς ὅσον διὰ τὰ τριάντα ρεάλια ὅπου εἶδε καὶ τὸ χρέος ἔδωσέν του τὸ ἀσημομάλαμάν τῆς τὸ ἴδιο ὅπου ἐξεχρέωσεν διὰ εἴκοσιν τρία ρεάλια ἔδωσέν του λέγειν καὶ ἕνα ζευγάριν μπουστονμπράτζολα ταγιάδαν διὰ νὰ τὸν ἐριφάρην εἰς τὰ τρία ρεάλια στὸ χρέος εἰ δὲ στὸ κρεβατοστρώσην καὶ εἰς τὸν ἀρρεβώναν του ὅπου ζητᾶν ἂν τοῦ ἐγγίζουν θέλει τὸν ἔχειν».

30. Δ. Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Κυκλαδικὰ θέσμια μετ' ανεκδότων εγγράφων», *Αρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου* 6 (1939), 212-261 (εφεξῆς: Πασχάλης, *Κυκλαδικὰ θέσμια*), Προικοσύμφωνο 20/1/1693, 239¹²⁻¹⁹: «Ταζι δε καὶ ο αφεντισ Φρανκέσκοσ ο μελον στεφανοθινε τισ αρχοντισσας του τισ κερα Μαρίας δια προ γαμου δορεαν κατα τιν σινιθια τιν παλεα του νισιου μας ριαλια εφτακοσια Νο 700, ξεκαθαριζοντασ οτι ανισοσ και τιχι θανατοσ χωρισ κληρονομουσ, οπου ο αφεντησ ο θεοσ νὰ μιν το καμι, να περνι ο γανμπροσ το κρεβατοστροσι κατα τιν σινιθια του τοπου και ολο το αλοπραγμα τισ νινφισ να στρεφετε ιστα αδελφια της· το ομιο αν τιχι και ιστον γανμπρο, οπου ο θεοσ να μιν το δοσι, να περνι ι νινφι τιν προ γαμου δορεαν και τὰ επιλιπα να στρεφοντε ιστους προθιμους»· Προικοσύμφωνο 21/1/1728, 241²²⁻²⁷. Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Στενιώτικα προικοσύμφωνα του δεκάτου ογδόου αιώνας», *Στενιώτικα* 2 (1987), 85-126, (εφεξῆς: Πολέμης, *Προικοσύμφωνα*), αρ. 1 (13/12/1729), 91³⁴⁻³⁷· αρ. 2 (27/6/1738), 94³³⁻³⁶· αρ. 3 (3/10/1741), 96³³⁻³⁵. Δ. Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Νομικά ἔθιμα τῆς νήσου Ἀνδρου ἢτοι τοπικαὶ ἐν Ἀνδρῷ συνήθειαι περὶ τοῦ Οἰκογενειακοῦ καὶ Κληρονομικοῦ Δικαίου, Εμπορικῶν Συμβάσεων, Αγροτικῶν Εκμισθώσεων κλπ. Μετ' ανεκδότων εγγράφων», *Αρχεῖον Οικονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Επιστημῶν* 5 (1925), 151-174, Προικοσύμφωνο 5/9/1742, 167¹²⁻¹⁴ [Πβ. καὶ Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ, «Περίγραμμα Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Συμπλήρωμα πρώτον», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39/40 (1972-1973) Λειμῶν. Προσφορά εἰς τὸν καθηγητὴν Ν. Β. Τωμαδάκη, 201-246, λήμμα 67 (349β)]· Πολέμης, *Προικοσύμφωνα*, αρ. 4 (20/10/1744), 99³⁴⁻³⁷· αρ. 5 (21/6/1746), 102³⁷⁻⁴⁰. Α. Δ. ΚΑΪΡΗΣ, «Ἀνδριακὰ προικοσύμφωνα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος», *Ἀνδριακὲς Σελίδες*, ἐτ. Α', τχ. 2 (θέρους 1958), (εφεξῆς: Καΐρης, *Ἀνδριακὰ προικοσύμφωνα*), Α' (20/12/1746),

36⁶⁵⁻⁶⁹ [Πβ. και Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα 1966 (εφεξής: Γκίνης, *Περίγραμμα*), λήμμα 355]. Πολέμης, Προικοσύμφωνα, αρ. 6 (16/4/1749), 105⁴⁴⁻⁴⁷. αρ. 7 (20/8/1749), 107³⁸⁻⁴¹. αρ. 8 (1/9/1751), 110⁴²⁻⁴⁵. αρ. 9 (έτος 1753), 112³⁹⁻⁴³. αρ. 10 (Αύγουστος 1754), 113³²⁻¹¹⁴³⁵. αρ. 11 (Φεβρουάριος 1763), 116³⁶⁻³⁹. Ο. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, «Ένα προικοσύμφωνο του 1773», *Ανδριώτικο Ημερολόγιο*, έτος Α' 1956, Προικοσύμφωνο 22/8/1773, 17³⁹⁻⁴³. Ε. ΔΕΡΤΟΥΖΟΣ, «Ένα ακόμη προικοσύμφωνον», εφ. *Η Φωνή της Άνδρου* φ. 148, 21 Ιουνίου 1948 με παρατηρήσεις για το έθιμο του κρεββατοστρωσίου, Προικοσύμφωνο 16/1/1774 [= Ν. Ι. ΔΑΠΟΝΤΕΣ, *Το εν Άνδρω έθιμον «Περί της τύχης της προικός λυθέντος του γάμου» και ο νόμος 2310 «Περί της εξ αδιαθέτου διαδοχής»*, ανάτ. εκ της εφ. *Ανδριώτης*, Πειραιεύς 1930 (εφεξής: Δαπόντες, *Έθιμον*), 28 (απόσπασμα)]. Πασχάλης, Κυκλαδικά θέσμια, Προικοσύμφωνο 27/4/1774, 221 σημ. 2, απόσπασμα (= Δαπόντες, *Έθιμον*, 17 σημ. 2, εκτενέστερο απόσπασμα). Πολέμης, Προικοσύμφωνα αρ. 12 (30/11/1774), 119⁴⁵⁻⁴⁹. Καΐρης, Ανδριακά προικοσύμφωνα, Β' (17/7/1775), 37¹⁷⁻²⁰ (Πβ. και Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 440). Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ «Καίρικα έγγραφα», *Πέταλον* 4 (1984), αρ. 54 (23/8/1781), 64²³⁻²⁶: «...ξεκαθαρίζομεν και αυτό, εί μὲν και συνέβη θάνατος ό εις ύπὲρ τοῦ έτέρου, νά παίρνη ή νύφη τήν πρό γάμου δωρεάν και ό γαμπρός τὸ κρεβατοστρώσι και τὰ επίλοιπα εις τοὺς προθύμους.» Δαπόντες, *Έθιμον*, Προικοσύμφωνο 5/2/1794, 28 (απόσπασμα). Ν. ΔΑΠΟΝΤΕΣ, «Προικοσύμφωνον από 8 Νοεμβρίου 1794, Δημητρίου Γιαννάκη Κυάμη-Αννέζας Νικολάου Αγαδάκη», εφ. *Ανδριώτης* φ. 188, 21/6/1930 (= Δαπόντες, *Έθιμον*, 28-29, απόσπασμα). Πασχάλης, Κυκλαδικά θέσμια, Προικοσύμφωνο 6/11/1806, 247⁴⁻⁹. Ε. ΔΕΡΤΟΥΖΟΣ, «Ένα ανδριώτικο προικοσύμφωνο», εφ. *Η Φωνή της Άνδρου* φ. 147, 11/6/1948, Προικοσύμφωνο 23/7/1816. Πασχάλης, Κυκλαδικά θέσμια, Προικοσύμφωνο 28/8/1827, 253²⁰⁻²⁵. «Ένα προικοσύμφωνον του 1828» (11/11/1828), *Ανδριακόν Ημερολόγιον Ενώσεως Ανδρίων έτους 1925*, 93 (= Ο. Γιαννούλης, «Ανδριώτικο Ημερολόγιο» 1957), 16³⁰⁻³⁴. Δαπόντες, *Έθιμον*, Προικοσύμφωνο 16/2/1829, 29 (απόσπασμα). Προικοσύμφωνο 11/4/1829, 29 (απόσπασμα). Δαπόντες, *Έθιμον*, Προικοσύμφωνο 19/6/1830, 29 (απόσπασμα). Μνεία του κρεββατοστρωσίου γίνεται σε πλήθος ανέκδοτων, εξ όσων γνωρίζω, προικοσυμφώνων της μεταβυζαντινής περιόδου που φυλάσσονται σε αρχεία της Καϊρείου Βιβλιοθήκης στην Άνδρο. Συγκεκριμένα από το αρχείο Πασχάλη (φάκελος αρ. 114), αναφορές στο κρεββατοστρώσι γίνονται στα έγγραφα αρ. 3 (10/7/1759), αρ. 4 (6/12/1764), αρ. 5 (6/12/1764), αρ. 6 (18/2/1774), αρ. 7 (28/4/1774), αρ. 11 (24/11/1776), αρ. 12 (28/3/1789), αρ. 13 (4/12/1795), αρ. 20 (27/9/1809), αρ. 23 (21/1/1821), αρ. 27 (28/1/1828, αντίγραφο 9.7.1855), νεότερο μεταγεγραμμένο αντίγραφο 25/4/1831. από το αρχείο Δερτούζου (φάκελος αρ. 402), αναφορές γίνονται στα έγγραφα αρ. 3 (νεότερο μεταγεγραμμένο αντίγραφο έτος 1751), αρ. 4 (νεότερο μεταγεγραμμένο αντίγραφο 8/11/1758), αρ. 6 (12/6/1782), αρ. 8 (17/7/1785), αρ. 10 (12/1/1802, νεότερο μεταγεγραμμένο αντίγραφο), αρ. 11 (18/10/1802), αρ. 12 (13/2/1807), αρ. 17 (8/6/1818), αρ. 19 (16/11/1825), αρ. 20 (έτος 1830). τέλος, από το αρχείο Μπίστη (φάκελος αρ. 552), αναφορές στο κρεββατοστρώσι γίνονται στα έγγραφα αρ. 2 (2/10/1730), αρ. 3 (23/11/1730), αρ. 4 (21/12/1735), αρ. 10 (13/2/1745), αρ. 11 (3/6/1745), αρ. 16 (έτος 1751), αρ. 18 (23/7/1752), αρ. 19 (Ιούλιος 1753), αρ. 21 (έτος 1754), αρ. 23 (17/6/1755), αρ. 24 (έτος 1759), αρ. 25 (έτος 1759), αρ. 26 (15/1/1763), αρ. 28 (26/4/1769), αρ. 29 (1/2/1773), αρ. 30 (6/7/1773), αρ. 34 (12/12/1786), αρ. 36 (14/11/1788), αρ. 37 (29/7/1790), αρ. 38 (έτος 1812), αρ. 39 (13/1/1815), αρ. 40 (12/12/1823). Για τα αρχεία της Καϊρείου Βιβλιοθήκης βλ. Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Τα εν Άνδρω αρχεία», *Πέταλον* 3 (1982), 6-68. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια της Καϊρείου Βιβλιοθήκης Άνδρου κ. Ειρήνη Δάμπαση και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης για

ται ότι απαντά σε μεμονωμένα έγγραφα αντίθετα με την Άνδρο, όπου τουλάχιστον κατά τον 18^ο αιώνα η εφαρμογή του έχει σχεδόν καθολικό χαρακτήρα³¹.

III.

Εκτός από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα, πληροφορίες για το κρεββατοστρώσι παρέχουν και πατριαρχικά έγγραφα της μεταβυζαντινής περιόδου. Σε ένα «σχέδιον πατριαρχικού Γράμματος» που χρονολογείται το 1683 και απευθύνεται προς τον μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως και τους γέροντες της περιοχής της Αρκαδίας, υπογεγραμμένο από τον γνωστό λόγιο και Μεγάλο Λογοθέτη Ιωάννη Καρυοφύλλη³², δίνεται στον επιζώντα άτεκνο σύζυγο ως μοναδικό μερίδιο από την προίκα, είτε τηρούσε τη χηρεία είτε προχωρούσε σε δεύτερο γάμο, το εθιμικής προέλευσης «πρώτον κραββατοστρώσιον»³³. Σε μια απόφαση του πατριάρχη Ιερεμία Γ', που επέλυσε μία κληρονομικής φύσεως διένεξη ανάμεσα στον πατέρα και τον σύζυγο μιας άτεκνης γυναίκας από τη Βέρροια (έτος 1733), η διαφορά διευθετήθηκε με ανάλογο τρόπο με αναφορά τόσο στις κείμενες διατάξεις όσο και στο εθιμικό δίκαιο που ίσχυε στη Βέρροια³⁴. Το εθιμικής προέλευσης «πρώτο κραββατοστρώσιο»

την άδεια και διευκόλυνση πρόσβασης στο παραπάνω αρχειακό υλικό. Μνεία σε ανέκδοτα έγγραφα από την Άνδρο και συγκεκριμένα από το αρχείο Δαπόντε που περιέχουν την παροχή του κρεββατοστρώσιου κάνουν και οι Ι. Δ. ΖΕΠΟΣ/Π. Ι. ΖΕΠΟΣ, «Συλλογή τοπικών ελληνικών εθίμων», στο *Ius Graecoromanum*, τ. Η', Αθήνα 1931 (ανατ. Aalen 1962), 441-573 (εδώ 471, 485), αρ. 4 (6/7/1829), αρ. 19 (19/6/1830) και αρ. 32 (15/1/1831).

31. Πβ. για το έθιμο στην Άνδρο και Πολέμης, Προικοσύμφωνα, 87.

32. Για τον Ιωάννη Καρυοφύλλη, ο οποίος κατείχε το οφφίκιο του Μεγάλου Λογοθέτη από το 1676 ως το 1691 βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Fontes minores του μεταβυζαντινού δικαίου. Ένα ερευνητικό αίτημα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 41 (2008), 195-206 (εδώ 197-198).

33. Βλ. Σ. ΛΕΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχικά Γράμματα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 6 (1910), αρ. 3, 36³⁻¹⁴: «Ὁ παπᾶ Ἀναστάσης ἀνέφερεν ἡμῖν, ὅτι ἀποθανούσης τῆς θυγατρὸς Παγώνας ἄπαιδος, ὁ ἀπόγαμβρος αὐτοῦ παπᾶ Γεώργιος Μενῖγος, ἄπειρος ὢν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κρίσεων, ἰδιοποιεῖται πάντα τὰ πράγματα τῆς θανούσης αὐτοῦ πρεσβυτέρας, καὶ ἀδικεῖ τοῦτον, πατέρα ἐκείνης ὄντα. Τούτου χάριν γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα μετὰ τῆς περὶ ἡμᾶς ἱερᾶς, καὶ τὰ ἐξῆς, ἵνα, ὁ μὲν πατήρ τῆς θανούσης λάβῃ τὴν προίκα τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ τὴν εὕρισκομένην, ὅποια ἂν ᾖσι πράγματα, ὁ δὲ ἀνὴρ ἐκείνης παπᾶ Γεώργιος κερδίσῃ ἐκ τῆς προικὸς τὸ πρῶτον κραββατοστρώσιον μόνον, καὶ οὐδὲν ἄλλο, κἂν δευτέρᾳ συνοικήσῃ γυναικί, κἂν μή· καὶ ὅσας δέδωκεν αὐτῇ πρὸ γάμου καὶ μετὰ γάμον δωρεάς, καὶ ἤδη εὕρισκονται, λάβῃ». Ανάλυση του εγγράφου από την Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 211.

34. Βλ. Σ. ΛΕΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Πατριαρχικά Γράμματα», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 6 (1910), αρ. 1, 33³-34²⁶: «Ἰερώτατε Μητροπολίτα Βερροίας καὶ Ναούσης, (...). Γνωστὸν ἔστω τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου, ὡς ὁ Χατζῆ Χρήστος Θεσσαλονικεὺς ἀνέφερεν ἡμῖν, ὅτι

δίνεται στον επιζώντα άτεκνο σύζυγο και με μία απόφαση του πατριαρχή Νεοφύτου Β΄ που σώζεται στον κώδικα Τρίκκης και χρονολογείται τον Ιούλιο του 1740 και αφορά πρόσωπα που κατοικούσαν στη Θεσσαλία:

«κ(αί) δὴ, εἰ οὕτως ἔχει, γράφοντες ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς(...), ἵνα, ὁ διαληφθεὶς μανώλης ἀνὴρ τῆς ποτὲ βάσιως, ἂν μὴ ἀφείς πᾶσαν ματαίαν πρόφασιν κ(αί) ἀκαιρολογίαν ἐπιστρέψῃ πρὸς τὸν ῥηθέντα εὐστάθιον ἀδελφὸν κ(αί) κληρονόμον τῆς θανούσης τὰ προικιμαῖα αὐτῆς πράγματα, κ(αί) τὴν ἣν ἔλαβε κ(αί) ἐκκληρονόμησε περιουσίαν μετὰ θάνατον τῆς ῥηθείσης πενθερᾶς αὐτοῦ παγώνας, κ(αί) μὴ στέρξῃ μηδὲ ἀρκεσθῇ τῷ πρώτῳ κραββατοστρώσιῳ, κ(αί) τῇ πρὸ γάμου κ(αί) μετὰ γάμον δωρεᾷ, κ(αί) τῷ τεταρτημορίῳ ἀπὸ τῆς περιουσίας τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, εἴ γε φυλάξοιτο παντελῆ χηρείαν, ἀλλὰ θελήσῃ οἰωδῆτινι τρόπῳ κατασχεῖν κ(αί) διακρατῆσαι πολλὰ ἢ ὀλίγα ἄσπρα κ(αί) πράγματα τῆς θανούσης γυναικὸς αὐτοῦ ποτὲ βάσιως, κ(αί) ἐάσαι τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς εὐστάθιον ἐζημιωμένον κ(αί) ἡδικοημένον³⁵».

Αναφορικά με την παραπάνω πατριαρχική απόφαση, παρατηρούμε ότι ενώ στον επιζώντα σύζυγο δίνεται σε κάθε περίπτωση το εθιμικής προέλευσης «πρῶτον κραββατοστρώσιον», σε αντίθεση με τα προηγούμενα πατριαρχικά έγγραφα, αν δεν προχωρούσε σε δεύτερο γάμο τού αποδίδεται και μερίδιο ίσο με το ¼ της κληρονομίας³⁶. Ανάλογη ρύθμιση εντοπίζεται

τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ Θωμάκως ὀνόματι ὑπανδρευθείσης αὐτόθι ἐν τῇ Βερροίᾳ μετὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θωμᾶ, καὶ πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ χρόνου τελευτησάσης ἄπαιδος, ἔμεινε κληρονόμος τῆς περιουσίας ἐκείνης ὁ ῥηθεὶς πατὴρ αὐτῆς Χατζῆ Χρήστος, ὅστις ἐζήτησε καὶ ἔλαβεν ἤδη Γράμμα ἡμέτερον πατριαρχικὸν συνοδικόν, ἀποφαινόμενον τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ δικαίου αὐτοῦ κατὰ τὰς νομικὰς διατάξεις, καὶ κατὰ τὴν αὐτόθι ἐν τῇ πολιτείᾳ Βερροίας σωζομένην καὶ ἐνεργουμένην τοπικὴν συνήθειαν, τουτέστι νὰ ἐπαναλάβῃ ὀπίσω ἅπασαν τὴν ἣν ἐπροικοδοτήσατο τῇ ῥηθείσῃ θυγατρὶ αὐτοῦ Θωμάκῳ διατετιμημένην προῖκα, καθ' ἣν διατίμησιν ἐπιδέδωκεν αὐτήν, τοῦ ῥηθέντος γαμβροῦ αὐτοῦ Ἰωάννου μηδὲν ἄλλο παρακερδαίνοντος καὶ κρατοῦντος ἐκ τῆς αὐτῆς προικός, ὅτι μὴ μόνον τὸ πρῶτον κραββατοστρώσιον· τὰ δὲ κοινῶς λεγόμενα θεώρητρα καὶ ἐν τῷ γάμῳ χαρίσματα, ἔχῃσι διαμερισθῆναι ἐξίσου εἰς δύο καὶ ἴσα μέρη, καὶ λαβεῖν ἐκάτερον τούτων, τὸν τε Χατζῆ Χρήστον, καὶ τὸν Ἰωάννην· αἱ δὲ πρὸ γάμου καὶ μετὰ γάμον δωρεαί, ὡσὰν ὅπου συναριθμοῦνται εἰς τὴν προῖκα, ἀνήκουσι τῷ ῥηθέντι πατρὶ καὶ κληρονόμῳ τῆς Θωμάκως· τὰ δὲ εἰς ἰατροὺς δαπανήματα μέχρι τῆς τελευτῆς τῆς Θωμάκως, ἔχει νὰ τὰ ἀπολογηθῇ ἐξ ἰδίων ὁ ῥηθεὶς ἀνὴρ αὐτῆς Ἰωάννης. Λοιπὸν τὸ ῥηθὲν συνοδικὸν ἡμῶν Γράμμα περιέχον τὰς ῥηθείσας ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, καὶ ἀποφαινόμενον διευθετηθῆναι αὐτὰς καὶ κατὰ τὴν αὐτόθι τῆς πολιτείας Βερροίας τοπικὴν συνήθειαν, ἐρχόμενον εἰς τὰ αὐτόθι ἢ ἀρχιερωσύνη σου θέλεις τὸ ἐνεργῆσαι, καὶ ἀκολουθῶν ταῖς νομίμοις διατάξεσι, καὶ τῇ τοπικῇ συνήθειᾳ...». Πβ. και Παπαγιάννη, Νομολογία ΙΙΙ, 210.

35. Δ. Γ. ΚΑΛΟΥΣΙΟΣ, «Ο κώδικας της Τρίκκης: 1680-1857 (ΕΒΕ 1471)», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 50 (2006), 129-192 (εδώ 156-157), αρ. 127 (9.7.1740). Πβ. και Παπαγιάννη, Νομολογία ΙΙΙ, 211.

36. Βλ. και Παπαγιάννη, Νομολογία ΙΙΙ, 211.

και σε ένα αντίγραφο πατριαρχικού γράμματος που δημοσιεύει το 1911 ο Μ. Γεδεών και περιέχεται, σύμφωνα με τον ερευνητή, στο χειρόγραφο 605 της συλλογής του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη³⁷. Ο πατριάρχης αναφέρει στον αρχιεπίσκοπο Μήλου και Κιμώλου³⁸ ότι σύμφωνα με απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου στον πατέρα της άτεκνης συζύγου περιέρχεται ολόκληρη η κληρονομιαία περιουσία της κόρης του εκτός από τις δωρεές που της είχε επιδόσει ο σύζυγός της και το κρεββατοστρώσι από την προικιά περιουσία της³⁹. Αν όμως ο σύζυγος δεν προχωρούσε σε δεύτερο γάμο είχε κληρονομικό δικαίωμα και επί της προικιάς περιουσίας⁴⁰. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ενώ ως προς το μερίδιο που αναγνωρίζεται στον άτεκνο άνδρα από την προίκα δεν ακολουθείται ενιαία γραμμή, ειδικά ως προς το εθιμικής προέλευσης «πρώτον κρεββατοστρώσιον», η πατριαρχική νομολογία είναι σταθερή⁴¹.

37. Ο Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Κανονική Διάταξις», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 35 (1911), 245-246 (εφεξής: Γεδεών, Διάταξις), 245 αποδίδει το γράμμα στον Ιερεμία Γ', τον από Καισαρείας (1716-1726, 1732-1733), χωρίς να αιτιολογεί την χρονολόγηση. Η αναφορά πάντως σε «αρχιεπίσκοπο Μήλου και Κιμώλου» καθιστά βέβαιη την απόδοση στα χρόνια του Ιερεμία Γ'. Βλ. για τη χρονολόγηση και περιληπτική απόδοση του εγγράφου Α. ΛΕΝΤΑΚΗΣ, «Paterna paternis - materna maternis, ένα κατάλοιπο της συλλογικής ιδιοκτησίας του γένους στο μεταβυζαντινό δίκαιο ή αναίρεση μιας ερμηνείας του Γ. Μαριδάκη για το κληρονομικό δίκαιο της Μήλου τον ΙΖ' αιώνα», *Μηλιακά* 2 (1985), 285-468 (εδώ 335-337). Για την αρχιεπισκοπή Μήλου και Κιμώλου πβ. Β. Γ. ΑΤΕΣΗΣ, «Αρχιερείς Μήλου και Κιμώλου» *Κιμωλιακά* 3 (1973), 15-80.

38. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο Γ. Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ, «Η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή εις την νήσον Μήλον κατά τον δέκατον έβδομον αιώνα (Paterna paternis, materna maternis)», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής των Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, Αφιέρωμα εις Χαράλαμπον Ν. Φραγκίσταν, τ. ΙΒ'-τχ. Β', Θεσσαλονίκη 1967, 3-23 αναδημοσιεύει και σχολιάζει διεξοδικά έγγραφο από την Μήλο που χρονολογείται στις 22/7/1721, όπου καταγράφονται συνήθειες σχετικά με την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή χωρίς να γίνεται μνεία του θεσμού του κρεββατοστρώσιου.

39. Γεδεών, Διάταξις, 245¹⁻¹⁷: «Ο Γεώργιος Ντανασής ανέφερεν ἡμῖν, ὡς εἶχε τὴν θυγατέρα αὐτοῦ, Τομαζίναν ὀνόματι, ὑπανδρευμένην μετὰ τοῦ Νικολάου Κυριάκου, ἥτις ἀπέθανεν ἄτεκνος, καὶ ἔμεινεν οὗτος ὁ πατήρ κληρονόμος ἐκείνης, ὅστις ἔχει ὑποφίαν κατ' ἐκείνου τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς (...), καὶ γράφοντες ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς (...), ἵνα ὁ διαληφθεὶς Νικολὸς Κυριάκος λαβὼν τὰς παρ' αὐτοῦ πρὸς τὴν θανούσαν γυναῖκα αὐτοῦ Τομαζίναν πρὸ γάμου καὶ μετὰ γάμον δωρεάς, καὶ τὸ πρῶτον κρεββατοστρώσιον ἐκ τῆς προικὸς ἐκείνης, τὰ ἐπίλοιπα πάντα ἐκείνης προικιμαῖα πράγματα καὶ ὑπάρχοντα ἐπιστρέψῃ καὶ ἀποδῶ πρὸς τὸν πατέρα ἐκείνης Γεώργιον Ντανασὴν, ἐάν γε, δηλαδή, θελήσῃ καὶ αὐθις ὑπανδρευθῆναι.»

40. Γεδεών, Διάταξις, 245¹⁷⁻²¹: «εἰ δέ γε φυλάξῃ χηρεῖαν παντελῇ εἰς τὸ ἐξῆς καὶ οὐ θελήσῃ λαβεῖν αὐθις ἄλλην γυναῖκα, λάβῃ καὶ μερίδιον περιουσίας ἀπὸ τῆς περιουσίας ἐκείνης τῆς γυναικὸς αὐτοῦ πρὸς ταῖς πρὸ γάμου καὶ μετὰ γάμον δωρεαῖς.»

41. Για την ανεκτική στάση της Εκκλησίας σχετικά με τις τοπικές συνήθειες ειδικά στο κληρονομικό δίκαιο βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 287.

Αξιοσημείωτο είναι ότι και στα τέσσερα πατριαρχικά έγγραφα και μόνο σε αυτά εμφανίζεται ο όρος «πρῶτον κρεββατοστρώσιον», όρος ο οποίος προκαλεί εύλογα ερωτηματικά ως προς την ακριβή του σημασία. Έχει προταθεί⁴² ότι με τον χαρακτηρισμό αυτό νοείται είτε ότι το κρεββατοστρώσι που θα έπαιρνε ο άνδρας θα ήταν εκείνο που είχε χρησιμοποιηθεί κατά την πρώτη γαμήλια νύκτα είτε ότι ο σύζυγος θα είχε δικαίωμα για κρεββατοστρώσι μόνον από το πρώτο του γάμο. Στις σκέψεις αυτές μπορεί να προστεθεί ότι η λέξη «πρῶτον» χρησιμοποιείται για να δηλώσει το εκλεκτικό δικαίωμα του συζύγου, νοείται δηλαδή ως κατ' επιλογήν, αφού μάλιστα στην προικιά περιουσία συχνά περιλαμβάνονται περισσότερα από ένα κρεββατοστρώσια. Το γεγονός πάντως ότι ο όρος «πρῶτον κρεββατοστρώσιον» εμφανίζεται σταθερά σε μία περίοδο που εκτείνεται τουλάχιστον από το 1683 ως το 1740, σε αποφάσεις διαφορετικών πατριαρχών που επιλύουν διαφορές σχετικές με το κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συζύγου από διάσπαρτες περιοχές του ελληνικού χώρου (Αρκαδία, Βέρροια, Θεσσαλία, Μήλο) κατά τρόπο μάλιστα όχι πάντοτε ενιαίο, επιβεβαιώνει, κατά τη γνώμη μου, την ύπαρξη αρχείου αποφάσεων στο Πατριαρχείο. Η επιδίκαση του κρεββατοστρώσιου στον επιζώντα άτεκνο σύζυγο φαίνεται δηλαδή ότι δεν ήταν μόνο εφαρμογή τοπικού εθίμου ή σχετικής ρήτηρας στα γαμήλια συμβόλαια που θα είχαν τυχόν προσκομιστεί ενώπιον του Πατριαρχείου αλλά «πάγια νομολογία» του πατριαρχικού δικαστηρίου⁴³.

IV.

Πληροφορίες από την πατριαρχική νομολογία παρέχονται όμως και εμμέσως από την ενσωμάτωση αποφάσεων του Πατριαρχείου σε νομικά κείμενα. Έντεκα τουλάχιστον χειρόγραφα, το παλαιότερο από τα οποία χρονολογείται το έτος 1586⁴⁴, της δημώδους παράφρασης του *Νομοκάνο-*

42. Βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 212, η οποία εύστοχα επισημαίνει ότι ο όρος εμφανίζεται αποκλειστικά στα πατριαρχικά έγγραφα.

43. Για την «οιονεί νομοθετική δραστηριότητα» του Πατριαρχείου μετά την Άλωση σε θέματα που βρίσκονταν στο επίκεντρο της δικαιοδοσίας του βλ. Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 283-284.

44. Δέκα χειρόγραφα παραθέτει η έκδοση των Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ/Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου μετενεχθείς εις λέξιν απλήν διά την των πολλών ωφέλειαν* [=Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Α.Π. Θ. 1 (1982)], Θεσσαλονίκη 1985, 366. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί η σκυριανή παράφραση του *Νομοκάνονα* του Μαλαξού, στην οποία αναφέρεται ο Ξ. Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, «Σκυριανές διαθήκες του ΙΖ' αιώνα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 26 (1983), 115-197 (εδώ 115). Τα χειρόγραφα είναι πιθανόν να είναι πολύ περισσότερα αν σκεφτεί κανείς ότι η έκδοση των Γκίνη/Πανταζόπουλου έχει λάβει υπόψη της περίπου 70

να του Μαλαξού, του νομικού εγχειριδίου που κυριάρχησε στον ελληνικό χώρο μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, μεταφέρουν απόφαση του Πατριαρχείου⁴⁵, όπου γίνεται αναφορά στο κρεββατοστρώσι:

«Ἡ ἄνωθεν ὑπόθεσις οὕτως κρίνεται τὴν σήμερον παρὰ τοῦ κοινοῦ δεσπότη τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ παρὰ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς αὐτοῦ Συνόδου: ὅτι, εἰ μὲν καὶ ἡ γυναῖκα, μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς, ἀφήσῃ παιδί καὶ τὸ παιδί ἀποθάνῃ κατόπιν, εἰς καιρὸν ὀλίγον, κληρονομεῖ ὁ πατὴρ τοῦ παιδίου τὸ τρίτον τῆς προικὸς, κατὰ τὴν ἄνωθεν Νεαράν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου. Ἡ δὲ γυναῖκα, ἐὰν ἀποθάνῃ χωρὶς παιδί, δὲν πέρνει ὁ ἄνδρας ἀπὸ τὴν προίκα τῆς γυναικὸς του, πλὴν τὸ κρεβατοστρώσιον, ἀπὸ διακρίσεως καὶ τὰς προγαμιαίας δωρεάς, ὅπου ἔδωκε τῆς γυναικὸς αὐτοῦ· καὶ τοῦτο κατὰ συνήθειαν. Ὅμοίως καὶ οἱ κληρονόμοι λαμβάνουν ἀπὸ τὸν ἄνδρα τὰς προγαμιαίας δωρεάς, ὅπου ἔδωκαν αὐτοῦ καὶ μένουσι τὰ μέρη ἀζήμια»⁴⁶

ενώ οι υπόλοιπες αναφορές για το κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συζύγου έχουν ως βάση τη λεγόμενη Νεαρά του Πατριάρχη Αθανασίου Α' που επικύρωσε το 1306 ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος⁴⁷. Τη διάταξη αυτή του Νομοκάνονα του Μαλαξού μεταφέρει, σχεδόν αυτολεξεί, όπως νομίζω προκύπτει αβίαστα από μία αντιβολή των σχετικών χωρίων, ο αρχιμανδρίτης και επίτροπος Ιωαννίνων Ιάκωβος στο σημαντικό έργο του *Βακτηρία Αρχιερέων*⁴⁸ που χρονολογείται το 1645.

χειρόγραφα ενώ η συνολική χειρόγραφη παράδοση μπορεί να υπερβαίνει τα 1000. Για τη διάδοση του έργου του Μαλαξού και τη χειρόγραφη παράδοσή του βλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Από τον Λειμών της Λέσβου στο “Λεσβιακόν Ανθολόγιον”. Η ιστορία του υστέρου βυζαντινού δικαίου στα χειρόγραφα της Μονής Λειμώνος», *Ιερά Μονή Λειμώνος: Ιστορία, παλαιογραφία, τέχνη: Πρακτικά συνεδρίου, Μονή Λειμώνος, 27-30 Σεπτεμβρίου 2001*, Αθήνα 2009, 63-90 (εδώ 78-81) όπου και συγκεντρωμένη η προγενέστερη βιβλιογραφία.

45. Για τον Νομοκάνονα του Μαλαξού ως πηγή δικαίου βλ. το κλασικό άρθρο του Δ. ΓΚΙΝΗ, «Ο Νομοκάνων του Μαλαξού ως πηγή δικαίου του μετά την άλωση Ελληνισμού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 13 (1938), 396-401.

46. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ/Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., κεφ. ΦΜΘ' & 3, 366.

47. Για τη Νεαρά του Αθανασίου βλ. Κ. TRIANTAPHYLLOPOULOS, «Die Novelle des Patriarchen Athanasius über die τριμοιρία», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 8 (1929/1930), 136-146· Ν. ΜΑΤΣΗΣ, «Η Νεαρά του πατριάρχου Αθανασίου περί τριμοιρίας», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1976), 177-192· Γ. Π. ΝΑΚΟΣ, «Προβλήματα βυζαντινού κληρονομικού δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της Νεαράς 26 Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Αρμενόπουλος. Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 8 (1987 [1988]), 91-127 (και σε ανάτυπο με ιδιαίτερη σελιδαρίθμηση)· Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις επί της φερομένης ως “Νεαράς 26” του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 70 (1995), 65-87. Πβ. και Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 256-276 και την εκεί αναφερόμενη βιβλιογραφία.

48. Π. Ι. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Βακτηρία Αρχιερέων* (1645). Ιερομονάχου, αρχιμανδρίτου και επιτρόπου Ιωαννίνων Ιακώβου, τ. Α'-Γ', Θεσσαλονίκη 2000, Στοιχείο Α', Κεφάλαιον ρκ', τ. Α', 447³⁴-448⁴⁸: «Ὅρα καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τὴν ἀπόφασιν.

Αναφορές για το κρεββατοστρώσι δεν λείπουν και από αποφάσεις εκκλησιαστικών δικαστηρίων που χρονολογούνται τη μεταβυζαντινή περίοδο από τα νησιά της Μυκόνου⁴⁹, της Κω⁵⁰ και της Σάμου⁵¹.

Ἡ ἄνωθεν ἀπόφασις τὴν σήμερον παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου Πόλεως τοῦ ἀγιωτάτου καὶ παρὰ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς αὐτοῦ συνόδου οὕτως κρίνεται, ὅτι ἂν μὲν καὶ ἡ γυνὴ μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς ἀφήσῃ παιδί, καὶ τὸ παιδί ἀποθάνῃ κατόπιν ὀλίγον καιρόν, κληρονομεῖ ὁ πατέρας τοῦ παιδίου τὸ τρίτον τῆς προικὸς κατὰ τὴν ἄνωθεν ἀπόφασιν τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, καὶ νεαρὰς τοῦ βασιλέως κύρ Ἀνδρονίκου, ἂν δὲ γυναῖκα ἀποθάνῃ χωρὶς παιδί, δὲν ἐπαίρνει ὁ ἄνδρας ἀπὸ τὴν προίκαν τῆς γυναικὸς οὐδὲν πρᾶγμα, πλὴν τὸ κρεββατοστρώσιον ἀπὸ διακρίσεως καὶ τὰς προγαμιαίας δωρεάς, ὅπου ἔδωκεν τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, τοῦτο κατὰ συνήθειαν, ὁμοίως καὶ οἱ κληρονόμοι τῆς γυναικὸς ἐπαίρνουν ἀπὸ τὸν ἄνδρα, τὰς προγαμιαίας δωρεάς ὅπου ἔδωκεν αὐτοῦ, καὶ μένουν καὶ τὰ δύο μέρη ἀζήμια». Για τις πηγές της Βακτηρίας Αρχιερέων με αναφορά και στον Νομοκάνονα του Μαλαξού βλ. στο ίδιο, xiv-xvi. Η παρούσα έκδοση της Βακτηρίας είναι πάντως υποτυπωδώς κριτική και δεν αντιμετωπίζει επαρκώς τις απαιτήσεις του κειμένου. Βλ. και π. Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΣ/Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ένα αγνοούμενο χειρόγραφο της Βακτηρίας των αρχιερέων και η ανεύρεσή του», *Ερανιστής* 28 (2011), 351-358, όπου και παρουσίαση ενός λανθάνοντος χειρογράφου της Βακτηρίας.

49. Ι. Τ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 7 (1957), 14-154, αρ. 18 (14/7/1673), 87⁷-88²⁷: «Ἀφορμὴ διὰ τὸ προυκίον, ὅπου ἡ ἄνω λ[εγο]μένη Μαρία [[δια]] ἐπρουκοδιάβασεν τῆς κόρης τῆς τῆς ποτὲ Μπιατρίζας, συβία τοῦ ἄνω προλεγομένου Λαμπριανοῦ, τὸ ὁποῖο προικοσύφωνον καμωμένο διπλοκοντετζιναρισμένο. Καὶ τὴν σήμερον ἐπειδὴ καὶ ἡ συβία τοῦ ἄνω προλεγομένου Σκορδίλη νὰ ἤδωσεν τὸ κενὸν χρέος εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς καὶ νὰ ἤφησεν τέκνον ἀνήλικον καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητρὸς αὐτοῦ εἰς ἀπε[ρα]σμένον ὀλίγον καιρόν ἐπέθανεν καὶ αὐτό (...). Διὰ τοῦτο τὸ λοιπὸν ἡ ἄνωθεν δικαιοσύνη (...) καὶ συλλογίζοντας τὴν κοντετζιὸ καὶ συνθήκας τοῦ ἄνωθεν προκοσυμφώνου καὶ μαρτυρία τοῦ πνευματικοῦ τῆς ἄνωθεν ποτὲ Μπιατρίζας (...), κρίνουν καὶ ἀποφασίζουν νὰ παίρῃ ὁ ἄνωθεν Λαμπριανὸς ἀπὸ τὴν προῦκα τῆς συβίας αὐτοῦ [[δι]] ριάλια 20, καθὼς διαλαβάνει ἡ κοντετζιὸ τοῦ προκοσυμφώνου των, καὶ ἓνα ζευγάρι σεντόνια καὶ ἓνα πάπλωμα, καὶ ἀπὸ τὸ κλεῖσμα τῆς ἁγίας Μαρίας, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ πνευματικοῦ τῆς, τὸ ἔμισό, νὰ τὸ τρώγῃ καὶ νὰ τὸ γοδέρῃ ἕως τὴν ζωὴν του». Πβ. καὶ τις διαφωτιστικὲς παρατηρήσεις τοῦ εκδότη, 88-89.

50. Ε. Ι. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Αρχεῖον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κω* (Δωδεκανήσου), τ. Α', Αθήνα 1958, αρ. 160 (29/7/1772), 116¹³⁻²⁰: «Εὐρέθη ὁμως εὐλογον καὶ τὰ ἄλλα πράγματα τόσον παγκηρικὰ ὅσον μαλαγματικὰ ἀσημικὰ ρουχικὰ τὰ ἐκράτησαν ὁ ῥηθεὶς Φραντζῆς μὲ τὰ ἀδελφία του καὶ μὲ τὴν μητέρα του καὶ ἔδωσαν τὰ ἄνωθεν γεγραμμένα, ἔλαβεν καὶ ὁ Νικόλαος ὁ ἀνὴρ αὐτῆς τὸ μερίδιόν του, δηλαδὴ τὸ κρεβαττοστρώσιόν του ὡς εὐρίσκεται καὶ ἐξισάσθησαν καὶ ἐδιορθώθησαν ἀναμεταξὺ ὅλα τὰ πρόσωπα καὶ ἔμειναν ἀκαταζήτητοι ἀπὸ κάθε τι, τόσον τὸ ἓνα μέρος, ὅσον (καὶ) τὸ ἄλλο...». Πβ. καὶ Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 211-212.

51. Α. Δ. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Δίκαιο καὶ δικαστικὴ ἐξουσία στη Σάμο 1540-1912. Με ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1986, 134, αρ. 5¹⁻¹⁰ (3/2/1808;): «Διὰ τοῦ παρόντος ἐκκλησιαστικοῦ, ἐνυπογράφου τε καὶ ἐμμερτύρου γράμματος γίνεται δῆλον, ὅτι τῆς ἀλεξάνδρας θυγατρὸς τοῦ γιάννη φράγγου, καὶ γυναικὸς οὔσης τοῦ γεωργάκη τοῦ στεφανῆ, τὸ ζῆν ἐκμετρησάσης, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐξ ἐκείνου αὐτῆς τέκνου Ἰωάννου ἐν

Η ύπαρξη του εθίμου του κρεββατοστρωσίου είναι εμφανής και στη νομολογία της επαναστατικής περιόδου. Σε μία γνωμοδότηση του Υπουργείου Θρησκευμάτων προς τον Έπαρχο Θηβών Α. Οικονόμο που χρονολογείται στις 8/12/1824, γίνεται αναφορά στον θεσμό του κρεββατοστρωσίου ως επιταγή του θετικού δικαίου⁵². Ρητή μνεία του θεσμού, αλλά αυτή τη φορά ως εκδήλωση εθιμικού δικαίου που απηχεί τα ισχύοντα σε μέρη της Πελοποννήσου, γίνεται λίγους μήνες αργότερα, στις 8/4/1825, σε μία απόφαση δικαστικής επιτροπής του Ναυπλίου, απαρτιζόμενη από τον πρωτοσύγγελλο Αμβρόσιο, τον πρωτόπαππα Γεώργιο και τον πρωτοσύγγελο Θεοδώρητο⁵³.

Πληροφορίες για το έθιμο του κρεββατοστρωσίου περιέχονται και σε νομικές συλλογές του τελευταίου τετάρτου του 18^{ου} αιώνα. Στο Νομικόν Συνταγμάτιον του Αλέξανδρου Υψηλάντη, του ελληνικού κώδικα της Βλαχίας που δημοσιεύτηκε το έτος 1780, διαπιστώνουμε ανάμειξη βυζαντινού δικαίου με το εθιμικής προέλευσης κρεββατοστρώσι:

«Ἡ στείρα γυνὴ μετὰ θάνατον τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς νὰ λαμβάνῃ τὴν προίκα αὐτῆς σώαν, ἂν ἴσως καὶ εἶναι ξετιμημένη, εἰ δὲ καὶ δὲν εἶναι ξετιμημένη εἰς τὸν νενομισμένον καιρὸν, νὰ τὴν λαμβάνῃ, ὡς εὐρεθῇ, λαμβάνουσα καὶ τὴν προγαμιαίαν αὐτῆς δωρεάν, ὅταν δὲν εἶναι χρέος τοῦ ἀνδρὸς τῆς πρὸ

βρεφικῇ ἡλικίᾳ τυγχάνοντος, ὁ ἀνὴρ αὐτῆς γεωργάκης ἦλθε μετὰ τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ γιάννη, ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτῃ ἀρχιεπισκοπῇ καὶ παραστάντες ἔμπροσθεν ἡμῶν, καὶ τῶν τιμιωτάτων προεστώτων καὶ ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ, ἠζήτησαν περὶ τῆς προικὸς τῆς διαληφθείσης θανούσης ἀλεξάνδρας, πὼς δὴ γενέσθαι αὐτήν. Εἰπόντων δὲ ἡμῶν, ὅτι ἡ προῖξ ἐκεῖνη, κατὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς διακελεύσεις, ἐπιστρέφει πᾶσα πρὸς τὸν προικοδοτήσαντα αὐτήν γιάννην, ὡς γεννήτορα καὶ κληρονόμον τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ, ἐκτὸς τῆς κρεββατοστρώσεως, ἥτις ἀνήκει τῷ γαμβρῷ αὐτοῦ γεωργάκῃ, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν, εὐχαριστήθησαν ἀμφοτέρωτεροι.»

52. Βλ. Ι. Τ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Η πολιτική Δικαιοσύνη κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου. Μετ' ανεκδότων εγγράφων*, Αθήνα 1941, αρ. 378, 386: «Ἐλήφθη ἐπιστολὴ τῆς εὐγενείας Σου περὶ τοῦ ἀτέκνου χηρεύσαντος ὅτι ἐπιστηριζόμενος εἰς τὴν νεαρὰν τοῦ Κυροῦ Ἀθανασίου ζητεῖ νὰ λάβῃ τὸ τρίτον ἐκ τῆς προικὸς τῆς ἀποθανούσης Γυναικὸς του· εἰς τὰ ὅποια ἀπαντᾷ τὸ Ἱερὸν Υπουργεῖον ὅτι ἡ ἐν τῷ Ἀρμενοπούλῳ Νεαρὰ εἶναι ἀπόσπασμα καὶ μέρος τῆς ὅλης Νεαρᾶς τοῦ Κυροῦ Ἀθανασίου· εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Κύριος Ἀθανάσιος διορίζει τὴν μὲν τριμερίαν εἰς τοὺς γεννήσαντας τέκνα καὶ ἔπειτα ἀπέθανε τὸ ἐν μέρος καὶ τὰ τέκνα ὁμοίως καὶ ὅταν λόγου χάριν ἡ Γυνὴ ἀποθανοῦσα δὲν ἔχῃ κἀνένα συγγενῇ εἰ δὲ καὶ ἔχῃ συγγενῇ καὶ ἀποθάνῃ χωρὶς νὰ γεννήσῃ παντάπασι παιδίον, τότε μόνον ἓνα κρεββατοστρώσιον διορίζει ἡ αὐτὴ Νεαρὰ τοῦ κυροῦ Ἀθανασίου νὰ λαμβάνῃ. Ταῦτα πάντα εἶναι καταστρωμένα εἰς πλάτον καὶ εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Ἀρμενόπουλον καὶ εἰς τὸν Βλάσταριν καὶ εἰς τὸν Βαλσαμῶνα καὶ λοιποὺς Νομικοὺς. Ὅθεν ἐκ τῶν εἰρημένων ἓνα κρεββατοστρώσιον ἀνήκει εἰς αὐτὸν καὶ ὄχι ἄλλο τίποτε.» Πβ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 736.

53. Βλ. Ι. Τ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *ό.π.*, αρ. 451, 420: «δ^{ον} συνήθεια ἐπικρατεῖ εἰς τὰ πλείότερα μέρη ὅπου ὅταν ἡ γυνὴ ἀποθάνῃ πρὸ τοῦ ἀνδρὸς, καὶ ἄτεκνος οὔσα, χαρίζεται τῷ ἀνδρὶ ἓνα ὑποκάμισον καὶ σόβρακον, καὶ τὸ λεγόμενον κρεββατοστρώσι, καὶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν εἶναι δίκαιον νὰ τὸ λάβῃ...» Πβ. καὶ Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 754.

τῶν γάμων, οὐ μὴν δὲ καὶ μετὰ τοὺς γάμους γεγονός, λαμβάνουσα καὶ τὰ θεώρητρα ἀντὶ τριμοίρου. Θεώρητρα δὲ λέγονται τὰ δοθέντα εἰς αὐτὴν παρὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ γάμου. Ὅμοίως καὶ ὁ ἀνὴρ ἀντὶ τοῦ τριμοίρου νὰ λαμβάνῃ τὸ κρεββατοστρώσιον καὶ τὸ ἄλογον ἢ εἴ τι ἄλλο ἤθελε τοῦ δοθῆναι πρὸ τῶν γάμων μὲ τὸ νὰ μὴν ἐτεκνοποιήσῃ»⁵⁴.

Ὡς παροχή στον ἄνδρα, ἐκτός ἀπὸ το γνωστὸ μας κρεββατοστρώσι, προστίθεται στον κώδικα τοῦ Ὑψηλάντη «τὸ ἄλογον ἢ εἴ τι ἄλλο ἤθελε τοῦ δοθῆναι πρὸ τῶν γάμων ἀντὶ τοῦ τριμοίρου»⁵⁵ ἐνῶ οἱ υπόλοιπες ρυθμίσεις σχετικὰ μετὰ τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῶν συζύγων, εἶναι ἀδιάκριτα ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς τριμοιρίας τῆς «Νεαρὰς τοῦ Αῠθανασίου» ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς καὶ τῆς Νεαρὰς 22 τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ⁵⁶.

Ἡ παραπάνω διάταξη τοῦ Νομικοῦ Συνταγματίου εἶχε, ὡς φαίνεται, ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ ἀντίστοιχη ρύθμιση τῆς ἀκόμα ἀνέκδοτης «τρίτης ἐκδόσεως» τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινόπουλου⁵⁷ ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1777 (χφ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας, BAR ms. gr. 1195)⁵⁸ καὶ ἡ ὁποία δημοσιεύεται ὡς παράρτημα τοῦ ἔργου ποὺ ἐκδίδουν οἱ ἀδελφοὶ Τουνουσλή, *Ἱστορία τῆς Βλαχίας πολιτικὴ καὶ γεωγραφικὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης αὐτῆς καταστάσεως ἕως τοῦ 1774 ἔτους*, Βιέννη 1806⁵⁹. Στον

54. Π. Ι. ΖΕΠΟΣ, *Συνταγματίον Νομικόν Αλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα Ἡγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1780*, Ἀθήνα 1936, τίτλ. 21 & γ', 192. Πβ. καὶ Μάτσης, *Κληρονομικὸ δικαίωμα*, 69.

55. Εξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀπόψη τοῦ Ι. Μ. ΣΟΝΤΗ, «Ἡ περὶ τοῦ Νομικοῦ Συνταγματίου τοῦ Ὑψηλάντη πραγματεία τοῦ υφηγητοῦ Παναγιώτου Ι. Ζέπου», *Αρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου* 5 (1938), 70-142 (ἐδῶ 121 καὶ σημ. 3, 127) στὴν ἐκτενέστατη βιβλιοκρισία τοῦ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ζέπου ὅτι ἡ πρόθεση ἀντὶ στὴν παραπάνω διάταξη («ἀντὶ τριμοίρου») δὲν χρησιμοποιεῖται κυριολεκτικὰ ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐννοία τῆς λέξης «ἐναντι», ἔχοντας δηλαδὴ συμφηφιστικὴ σημασία. Ἡ γυναίκα, σύμφωνα μετὰ τὴν παραπάνω ἀπόψη, λαμβάνει τὰ θεώρητρα ἐναντι τοῦ ποσοῦ τοῦ τριμοίρου, ὁ ἀνδρας λαμβάνει τὸ κρεββατοστρώσιον, τὸ ἄλογον κλπ. ἐναντι τῆς ἀξίας τοῦ 1/3 τῆς «περιουσίας» τῆς γυναίκας. Ἀν ἡ ἀξία τοῦ ἀνδρὸς εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὸ τρίμοιρον, ὁ ἐπίβιος σύζυγος δικαιούται τὸ υπόλοιπο ποσό, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἀξίας τῶν θεωρητῶν, τοῦ κρεββατοστρώσιου κλπ.

56. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τὶς συγκεκριμένες ρυθμίσεις καὶ τὴν καταγωγὴ τοὺς Π. Ι. ΖΕΠΟΣ, ὁ.π., 102-104. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΣΟΝΤΗΣ, ὁ.π., 119-127.

57. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ βλ. Π. Ι. ΖΕΠΟΣ/Β. Α. ΓΕΩΡΓΕΣΚΟΥ/ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, «Νομικὸν Πρόχειρον συνταχθέν ὑπὸ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου εἰς Βουκουρέστιον (1765-1777)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν* 24/26 (1977-1979 [1982]), xxi-xxii, xxvii-xxix, xlvι καὶ σημ. 4, lxxviii καὶ σημ. 63 καὶ ἀναλυτικὰ Β. Α. ΓΕΩΡΓΕΣΚΟΥ, «L'oeuvre juridique de Michel Fotino et la version roumaine du IVe livre de droit coutumier de son "Manuel des lois" (1777)», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 5 (1967), 119-166.

58. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου βλ. Π. Ι. ΖΕΠΟΣ/Β. Α. ΓΕΩΡΓΕΣΚΟΥ/..., ὁ.π., llii-lv, cvi.

59. Γιὰ τὸν πλήρη τίτλο, τὴν ἐκδόση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα: Βιβλία - φυλλάδια*, Ἀθήνα 1997, 1806.45, 183-184.

πέμπτο τίτλο του παραρτήματος διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «...κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οἱ ἄνδρες τῶν τοιούτων στείρων γυναικῶν μετὰ θάνατον ἐκείνων, νὰ λαμβάνωσι κατὰ τελείαν δεσποτείαν τὸ κραβατοστρώσι καὶ τὸ ἄλογον, εἴτε δευτεροῦπανδρευθῶσιν, εἴτε μή»⁶⁰.

Με το δίκαιο των Νεαρῶν του Λέοντος του Σοφοῦ – και συγκεκριμένα της Νεαρᾶς 20 – συνδέει το κρεββατοστρώσι ο Θεόφιλος, επίσκοπος Καμπανίας, οκτώ χρόνια αργότερα από τον κώδικα του Ὑψηλάντη, το έτος 1788, στο περίφημο Νομικόν του:

«Ἡ εἰκοστὴ Νεαρὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὀρίζει: ἂν γυνὴ ἀποθάνῃ ἄτεκνος, οἱ κληρονόμοι λαμβάνουσι τὴν προῖκά της καὶ ὁ ἀνὴρ λαμβάνει τὰ ὅσα ἔδωκεν ὑπόβολον καὶ προγαμιαίας δωρεάς· διὰ τὶ εἶναι ἄδικον εἰς τὴν στέρησιν τῆς γυναικός, νὰ ὑστερηθῇ καὶ τῶν ἐδικῶν του πραγμάτων. Κατὰ τὴν συνήθειαν, λαμβάνει ὁ ἀνὴρ καὶ τὸ κραβατοστρώσιμον»⁶¹.

Η ρύθμιση φαίνεται να είναι ανεπηρέαστη από το έργο του Α. Ὑψηλάντη, το γεγονός πάντως ότι και τα δύο έργα – σύγχρονα και ανεξάρτητα το ένα από το άλλο – περιλαμβάνουν το έθιμο του κρεββατοστρώσιου δεν είναι χωρίς σημασία· αντανακλά κατά τη γνώμη μου την νομική πραγματικότητα των τελευταίων δεκαετιῶν του 18^{ου} αιώνα στις βόρειες επαρχίες του ευρωπαϊκού τμήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

V.

Σε ορισμένες περιοχές ωστόσο, και ειδικότερα στη Σκύρο και στη Χίο, όπως προκύπτει αναμφίλεκτα από δύο αποφάσεις εκκλησιαστικών δικαστηρίων της Σκύρου των ετών 1708⁶² και 1816⁶³ και από ένα δικαιοπρα-

60. Βλ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, λήμμα 424, 209.

61. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ, *Νομικόν ποιηθέν και συνταχθέν εις απλήν φράσιν υπό ... Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων (1788)*, Θεσσαλονίκη 1960, Ε 2, 105.

62. Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, αρ. 10, 104-105: «Τὴν σήμερον δηλοποιῶ ἐγὼ ἡ Ἄννα τῆς Χαϊδεμένης μὲ τὸν υἱόν μου τὸ Μιχαλάκη πὼς ἔχοντας διαφορὰ μὲ τὸν Ἰωάννην τοῦ Πατεστή τὸν γαμπρό μας ἀπάνου διὰ τὴν προῖκα ὅπου τὸν εἶχαμε δομένα. Ὅθεν στάθημε σὲ διάκριση κατέμπροστε τοῦ Θεοφιλεστάτου καὶ τῶν ἐπιτρόπων τῆς χώρας καὶ κατὰ τοὺς θεῖους καὶ ἱεροὺς νόμους τοὺς ἐμοιράσαμε καὶ ἐδώσαμε τὸ κρεββατοστρώσιό του μὴ ἔχοντας κλήραν τοῦ ἐδώσαμε τὸ ὁσπίτιον στὴν Κυρὰ-Ψωμοῦ τὸ ἀνώγειο πλησίον τοῦ παπα-Μιχαλάκη καὶ χωράφιο στ' Ἀναφάματα πλησίον τοῦ παπα Ματζούκου καὶ καστράκι ἓνα τὰ ὁποῖα πράγματα νὰ τὰ ἔχῃ ὡς ἴδια ἐδικὰ του καὶ εἶναι καὶ τὰ δύο μέρη εὐχαριστημένα μὴν ἔχοντας ἐνὸς τὸν ἄλλον νὰ γυρέφει τίποτα. Ὅθεν διὰ τὸ ἀσκαδάλιστο ἐγεγόνει τὸ παρὸν ἐπὶ μαρτυρίας τῶν κάτωθε. Ἐπὶ ἔτους 1708».

63. Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, αρ. 26 (30/1/1816), 117-118: «Συνεδριαζομένων πάντων τῶν κληρικῶν ἐν τῇ ἀγιοτάτῃ μας ἐπισκοπῇ, ἐνεφανίσθη πρὸς ἡμᾶς ὁ παπα Δημήτριος Κυριαζῆ, ἀνέφερε ὅτι μὲ τὸ νὰ εἶχεν τὴν κόρην του Ἄννα ὑπανδρευμένην μετὰ τοῦ Μάρκου Ἰωάννου καὶ εἰς ἓν χρόνον ἀπέδωσεν τὸ κοινὸν χρέος, ἀφήσασα καὶ

κτικό έγγραφο από την περιοχή Έξω Διδύμας της Χίου του έτους 1804⁶⁴, το κρεββατοστρώσι δεν έχει την στενή έννοια της κλινοστρωμνής αλλά χρησιμοποιείται ως περιληπτικός όρος για να δηλώσει παροχή άλλων περιουσιακών στοιχείων. Ο επιζών σύζυγος έπαιρνε δηλαδή ένα μερίδιο, το οποίο δεν περιλάμβανε μόνο τα είδη της κλινοστρωμνής και της συζυγικής κλίνης αλλά ποσοστό των περιουσιακών στοιχείων της προίκας, κινητών και ακινήτων⁶⁵. Έτσι το αρχικό «από διακρίσεως» κρεββατοστρώσι που εξασφάλιζε απλώς τη «συζυγική φωλεά», μεταπλάστηκε σε ουσιαστικό περιουσιακό μερίδιο με το οποίο ο επιζών σύζυγος μετείχε στην κληρονομική περιουσία της θανούσης. Το ποσοστό αυτό δεν ήταν καθορισμένο και για αυτό φαίνεται ότι αποτελούσε αντικείμενο είτε συμφωνίας των ενδιαφερομένων είτε της δικαστικής κρίσης στην οποία προσέφευγαν οι ενδιαφερόμενοι. Σύμφωνα με την απόφαση του εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Σκύρου του έτους 1816 το κρεββατοστρώσι έχει αντικατασταθεί με μερίδιο επί των προικίων περιουσιακών στοιχείων της θανούσης, κινητών ή ακινήτων, άσχετων με την κλινοστρωμνή και έχει καταστεί υποχρεωτικό «κατὰ τὴν τοπικὴν συνήθειαν καὶ ἀπόφασιν τῶν ἱερῶν νόμων»⁶⁶. Η «επέκταση» του θεσμού του κρεββατοστρώσιου ως ποσοστό επί των περιουσιακών στοιχείων της προίκας δεν είχε πάντως διατοπική ισχύ⁶⁷ ούτε είχε επεκταθεί στη χηρεύουσα γυναίκα⁶⁸. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε

ἐν παιδίον καὶ μετὰ παρέλευσιν ἡμερῶν ἀπόθανεν καὶ αὐτό. Ἦδη ζητοῦν ὁ παπα Δημήτριος τὰ πράγματά του, ἐκρίθη εὐλογον παρ' ἡμῶν καὶ κατὰ τὴν τοπικὴν συνήθειαν καὶ ἀπόφασιν τῶν ἱερῶν νόμων νὰ λάβῃ ὁ Μάρκος διὰ κρεβατοστρώσι ἐν χωράφιον ὡς εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἀβδέλες πλησίον Παναγίας Ἀγιάς καὶ ἄνωθεν τοῦ Ντουλαμαῖ καὶ ὁ παπα Δημήτριος νὰ παραλάβῃ ὅλα του τὰ πράγματα ὡς διαλαμβάνῃ τὸ προικοσύμφωνον καὶ ὅποιος ἐκ τῶν δύο μερῶν δὲν ἤθελε στέρεξῃ εἰς τὴν εὐλογοφανῆ ἀπόφασίν μας νὰ παιδεύεται. Δι' ὃ ἐγιναν δύο ὅμοια ὅπως ἔχουν τὸ κύρος».

64. Βισβίζης, *Περιουσιακαὶ σχέσεις*, αρ. 66²⁻⁷ (1/10/1804): «Ὁ τε ἡ Λεμονιά συνβία τοῦ ποτὲ Νικόλα Κοντούδη, ἀπὲ χωρίον Ἐξω Διδύμα, ἔχουσα θυγατέρα ὀνόματι Μαρούκαν συνέζευξεν αὐτὴν μὲ νόμιμον καὶ καθολικὸν ἄνδρα τὸν Σταμάτην υἱὸς τοῦ ποτὲ Γιώργην Φλιμάκιν, ἀπὸ χωρίον Παγίδα, ὡς οἱ θεοὶ καὶ ἱεροὶ νόμοι διακελεύονται. Ἐν πρώτοις δίνει ἡ Λεμονιά τῆς κόρης τῆς κρεββατοστρώσιν τῆς Λακκάας τὸ χωράφιον, τὸ ἁλῶνι μὲ τὴν ἐλαίαν διὰ κρεββατοστρώσιν πλησίον τὰ αὐταδέλφια του». Αἰξίζει να σημειωθεῖ ὅτι σε κάποια προικοσύμφωνα ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Χίου τὸ κρεββατοστρώσι συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐκφράσει «κατὰ τὴν τάξιν», βλ. Βισβίζης, *Περιουσιακαὶ σχέσεις*, αρ. 33¹⁷ (29/3/1714)· αρ. 35¹⁵⁻¹⁶ (26/11/1724)· αρ. 40¹⁹⁻²⁰ (24/5/1725) ἢ «μὲ τὰ δικαιώματά του», αρ. 41²¹⁻²² (1/12/1725)· αρ. 62¹² (13/4/1760).

65. Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 96.

66. Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 93.

67. Ὅπως πιστεύει ὁ Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 93: «Τὸ να ἐπὶ ἦλθε ἡ μεταβολὴ αὐτὴ μονάχα στὴ Σκύρο μοιάζει ἀπίθανο».

68. Βλ. ὁμοίως καὶ Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 213. Πβ. ἀντιθέτως Αντωνιάδης, *Κρεββατοστρώσι*, 96.

και από τις απαντήσεις στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης του 1833, στις οποίες επιβεβαιώνεται η ισχύς του εθίμου στην Άνδρο⁶⁹ και στην Πελοπόννησο, συγκεκριμένα στο Ναύπλιο⁷⁰, στην Καλαμάτα⁷¹ και στο Οί-τυλον Λακωνίας⁷² με ρητές αναφορές αποκλειστικά στο κρεββατοστρώσι⁷³.

VI.

Η συστηματική διερεύνηση θεσμών του μεταβυζαντινού δικαίου, και μάλιστα εθιμογενούς προέλευσης, είναι έργο εξαιρετικά δυσχερές – οι σχετικές πληροφορίες είναι έμμεσες, κυρίως από τα ίχνη που αφήνει το έθιμο στα δικαιοπρακτικά έγγραφα, τη νομολογία και τις νομικές συλλογές. Η συνδυαστική έρευνα των πηγών που έχουμε στη διάθεσή μας μάς βοηθάει ωστόσο να κατανοήσουμε όχι μόνο το κύριο ζητούμενο, ποιο δηλαδή δίκαιο, σε ποιες περιοχές και πότε ήταν το ισχύον στον τουρκοκρατούμενο και λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο, αλλά και να ελέγξουμε την αξιοπιστία ή την πληρότητα πληροφοριών που διαθέτουμε π.χ. από συλλογές εθιμικών κανόνων δικαίου που έχουν σωθεί⁷⁴ ή από έρευνες που

69. Δ. Πασχάλης, Κυκλαδικά θέσμια, 220: «Αν το ανδρογύνον είναι άτεκνον, και αποθάνη ο εις των συζύγων αδιάθετος, τότε τον κληρονομούν οι νόμιμοι συγγενείς του, κατά τα ειρημένα εις την λύσιν του 3^{ου} ζητήματος, και όχι ο επιζών σύζυγος, αύτη δε η συνήθεια γράφεται εις τα προικοσύμφωνα ρητώς, ότι αν συμβή ακληρία, ή γεννηθώσι τέκνα και αποθάνωσι, να κληρονομή η γυνή την προγαμιαίαν δωρεάν και ο ανήρ την νυμφικήν κλίνην, η δε περιουσία όλη να στρέφεται εις τους πλησιέστερους συγγενείς». Πβ. και Μάτσης, Κληρονομικό δικαίωμα, 79.

70. Α. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνηθειών εξ επισήμων προς την Ελληνικήν Κυβέρνησιν των τοπικών αρχηγών απαντήσεων, Αθήνα 1853, 40: «Ο επιζών σύζυγος λαμβάνει το νυμφικόν στρώμα, και εν μέρος των εισοδημάτων των παρ' αυτού καλλιεργηθέντων κτημάτων».

71. Α. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., 23: «Ο ανήρ λαμβάνει μόνον κρεβατοστρώσεις».

72. Α. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., 36-37: «Όποιον μέρος του ανδρογύνου ήθελεν αποθάνη άτεκνον, οι του αποθανόντος μέρους συγγενείς εκληρονομούσαν την ουσίαν· αποθανόντος του ανδρός, η γυνή ελάμβανε την προίκα της και την προ γάμου δωρεάν. Αποθανούσης της γυναικός, ελάμβανεν ο επιζών σύζυγος το κρεβατοστρώσι».

73. Βλ. και για το νησί της Σάμου Α. Δ. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, ό.π. (σημ. 51), 163, άρθρο 5 διαγράμματος εθίμων αναγνωρισθέντων υπό της ΙΣΤ' Γενικής των Σαμίων Συνελεύσεως (1848): «Εκ τών πραγμάτων τής άτέκνου άποβιωσάσης γυναικός ό ανήρ αύτης λαμβάνει μίαν κρεβατοστρώσιν».

74. Ειδικά για τις Κυκλάδες βλ. ενδεικτικά Η. Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, «Συλλογές εθιμικών κανόνων δικαίου στις Κυκλάδες (τέλη 17^{ου}-αρχές 19^{ου} αι.)», Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών 37 (2003), 121-131 όπου και εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις για τον χαρακτήρα των συλλογών. Για το ότι οι κώδικες των εθίμων δεν συμφωνούν πάντοτε με τα πράγματα ισχύσαντα έθιμα βλ. και Μ. Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις επί της απονομής δικαιοσύνης κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Το παράδειγμα της διαφοράς μεταξύ Μοσχούς συζ. Αποστ.

έχουν γίνει, όπως αυτή του Maurer, κατά τα πρώτα χρόνια σύστασης του ελληνικού κράτους.

Αν και είναι αλήθεια ότι, όπως σημειώνει ο καλός ερευνητής του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου Νικόλαος Μάτσης, «το κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αναπτυχθέν εθιμικόν δίκαιον δεν έφερε χαρακτηριστήρα γενικού εθιμικού δικαίου, αλλά τοπικού τοιούτου, παραλλάσσον και ποικίλλον κατά περιοχάς»⁷⁵, η άσκηση από την Εκκλησία της δικαιοδοτικής λειτουργίας της θα οδηγήσει εκ των πραγμάτων και στην άσκηση, σε κάποιο βαθμό, μιας δικαιοπλαστικής λειτουργίας για την προσαρμογή του εφαρμοζομένου, βυζαντινού κατά βάση, δικαίου στις εκάστοτε νέες συνθήκες⁷⁶. Η λειτουργία αυτή, ενοποιητική ως προς το εφαρμοζόμενο δίκαιο, με τον συγκερασμό της ιδέας της νομιμότητας, όπως αυτή εκφραζόταν από το γραπτό βυζαντινό δίκαιο και των εθιμικά καθιερωμένων θεσμών, γίνεται περισσότερο εμφανής στους κληροδοτηθέντες από το βυζαντινό παρελθόν θεσμούς του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, όπως είναι το κρεββατοστρώσι, οι οποίοι και επιδεικνύουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα⁷⁷. Από την άλλη πλευρά, η μετάπλαση του εθίμου του κρεββατοστρώσιου από κληρονομική παροχή της κλινοστρωμνής της συζυγικής κλίνης σε ποσοστό επί των περιουσιακών στοιχείων της προίκας, και η διασταλτική «ερμηνεία» του, όπως είδαμε στην περίπτωση της Σκύρου και της Χίου, ήταν τοπικά περιορισμένη και είναι πιθανόν ότι έγινε για να διασφαλίσουν ή να διεκδικήσουν οι ισχυροί – εν προκειμένω οι άνδρες – όσο το δυνατόν μεγαλύτερες και περισσότερες περιουσιακές ωφέλειες ενόψει του επικείμενου γάμου⁷⁸. Ο θεσμός του κρεββατοστρώσι-

Γρυπάρη και Αικατερίνης Ι. Μπάου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 31 (1995), 51-149 (εδώ 59-60).

75. Μάτσης, *Κληρονομικό δικαίωμα*, 71.

76. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Το Δίκαιο. Βυζαντινή παράδοση και εκκλησιαστική ανανέωση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, 267-282 (εδώ 269). Για τον διαπλαστικό ρόλο της δικαστηριακής πρακτικής της μεταβυζαντινής περιόδου βλ. πιο αναλυτικά Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Αθήνα 1999, 201-215.

77. Το νομικό τοπίο αλλά και τα ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σκιαγραφεί η ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Αντί Προλόγου. Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον της νομικής ανομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου. Σκέψεις με αφορμή την έκδοση του Vaticanus Graecus 2639», στο Καραμπούλα/Ροδόλακης, *Ναξιακά έγγραφα*, 11-34.

78. Για τη λειτουργία των εθίμων ως μέσο επιβολής των ισχυρών βλ. Σταθόπουλος, *Έθιμα*, 473. Πβ. και ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «...“τότε κρατεί ή συνήθεια, ότε ούκ έστι νόμος έγγραφος, και έχει και λογισμόν εύλογον”. “Παράνομα” ή “παράλογα” έθιμα και εκκλησιαστική δικαιοδοσία επί Τουρκοκρατίας», *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, τ. II, Αθήνα 2010, 1989-2002 (εδώ 1999-2000) για τον συντηρητικό χαρακτή-

ου αποτελεί ένα εύληπτο παράδειγμα για το πώς η ρύθμιση ενός αρχικά προφορικού εθίμου, όπως είναι όλα τα έθιμα, καταγράφεται σταδιακά σε δικαιοπρακτικά έγγραφα, κυρίως γαμικά συμβόλαια, λαμβάνεται υπόψη από τη νομολογία, ενσωματώνεται σε νομοκάνονες και νομικές συλλογές, και χρησιμοποιείται, όπως στην περιοχή της Σκύρου, ως όχημα για την επίτευξη κοινωνικών σκοπών – του γάμου εν προκειμένω –, ο οποίος γίνεται πιο ελκυστικός για τον μελλόνυμφο με την κάμψη της «αρχής του γονικού»⁷⁹ μέσω της διεύρυνσης της εθιμικής παροχής του κρεββατοστρώσιου.

Ανεξάρτητα από αυτά και όπως ελπίζω έγινε σαφές – και από όσα αναφέρθηκαν – ο υποτιθέμενος «ανταγωνισμός» μεταξύ βυζαντινού και εθιμικού δικαίου υπήρξε, τουλάχιστον όσον αφορά στο θεσμό του κρεββατοστρώσιου, απλώς «φαινομενικός»⁸⁰, καθώς η εθιμική αυτή πρακτική ενσωματώνεται σταδιακά ή εμφιλοχωρεί στα δικαιοπρακτικά έγγραφα, στις αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, στις νομικές συλλογές, συμπλέκεται, συμφύρεται και αναμειγνύεται με διατάξεις του βυζαντινού δικαίου, και διεκδικεί ευρύτατο πεδίο εφαρμογής από την Πελοπόννησο και τον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου ως τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τις παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Όπως εύγλωττα και παραστατικά σημειώνει ο καθηγητής Κ. Πιτσάκης, αναφερόμενος στο δίκαιο του Ελληνισμού μετά την Άλωση, «η λειτουργία του εθίμου είναι σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματική ή διορθωτική του ρωμαϊκού/βυζαντινού δικαίου και το προϋποθέτει: δεν πρόκειται για αντίπαλα ή ασύμβατα συστήματα· αντίθετα το έθιμο διαμορφώνεται και λειτουργεί σε “κλίμα” ρωμαϊκού/βυζαντινού δικαίου. Η παρουσία του βυζαντινού δικαίου δεν έλαβε κατ’ ανάγκην τον χαρακτήρα της επιβολής ενός “ξένου” δικαίου εις βάρος του εθιμικού, που εκφράζει την “εθνική” νομική συνείδηση· αντίθετα, άφησε πεδίο για τη διαμόρφωση εθιμικού δικαίου, συνδέοντάς το με τη μεγάλη ρωμαϊκή νομική παράδοση

ρα των εθίμων. Για τη συντηρητικότητα των εθίμων βλ. και Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, *Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις. Λαϊκόν και επίσημον δίκαιον εις την νομικήν ζωήν*, Αθήνα 1972, 29. Αντίθετος ο Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικό Κώδικα. Συμβολή εις την ιστορίαν των πηγών του νεοελληνικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1965 (ανατ. Αθήνα-Κομοτηνή 1995), 30-37 και *passim*.

79. Για την εφαρμογή της εθιμικά ισχύουσας αρχής του γονικού και το κληρονομικό δικαίωμα του επιζώντος συζύγου σε περίπτωση εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής βλ. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17^{ος}-18^{ος} αι.)*, Αθήνα 1999, 149-179.

80. Βλ. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *ό.π.* (σημ. 77), 21-22. Βλ. και ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Σπ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *ό.π.*, 2001 για την στοχαστική προσαρμοστικότητα των εκκλησιαστικών δικαστηρίων απέναντι στους εθιμικά καθιερωμένους θεσμούς χωρίς πάντως να εγκαταλείπεται η ιδέα της νομιμότητας όπως αυτή εκφραζόταν από το γραπτό βυζαντινό δίκαιο. Πβ. και Παπαγιάννη, *Νομολογία* III, 286-288.

και παρέχοντας το πλαίσιο που εξασφάλισε, μέσα και από τα έθιμα, και πέρα από τα έθιμα, την ενότητα δικαίου στο νεότερο ελληνισμό»⁸¹.

Λέξεις-κλειδιά: εθιμικό δίκαιο, Βυζαντινό δίκαιο, μεταβυζαντινό δίκαιο, κρεββατοστρώσι, πατριαρχικό δικαστήριο, δικαιοπρακτικά έγγραφα, Νάξος, Άνδρος, Σκύρος, Χίος.

SUMMARY

M. TH. TANTALOS: *Krevatostrosi and its development from Late Byzantine to Post-Byzantine law*

The evolution of Byzantine and post-Byzantine customary law is not well known. An example of an institution based on customary law is *krevatostrosi*. *Krevatostrosi* is the claim of the surviving husband, provided that the couple is childless and there is no will on behalf of the deceased wife, on the bedding as a share of his spouse's property. Its origins lie in the late Byzantine period as manifested by a few templates of notarial acts.

In the post-Byzantine period the institution of *krevatostrosi* can be traced in many notarial acts, usually marital agreements, originating mostly from the islands of Naxos and Andros. *Krevatostrosi* is also considered in decisions of the Patriarchal court regarding inheritance law. Lastly, it is also incorporated in manuals of post-Byzantine law in connection to regulations of formal Byzantine and post-Byzantine law.

In the course of the eighteenth century however, *krevatostrosi* in some regions, and particularly in the island of Skyros, was broadened to include not only the bedding of the marriage bed but also real estate assets, which were part of the dowry. *Krevatostrosi* in this broader sense, used in marital contracts, was an exception to the rule that family property should remain within the family. *Krevatostrosi*, in this more expansive sense, arguably served to entice the groom by making marriage more financially attractive for him.

The institution of *krevatostrosi* presents a fine example of how an oral custom, as is always the case, is gradually recorded, then coexists with formal law, and it is even used as a means to achieve a social purpose.

Key-words: customary law, Byzantine law, post-Byzantine law, *krevatostrosi* (bedding), Patriarchal court, notarial acts, Naxos, Andros, Skyros, Chios.

81. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *ό.π.* (σημ. 76), 278.